

**O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI` XALI`Q BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI**

**A`JINIYaZ ATI`NDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKA
INSTITUTI`**

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`tetinin`

4^v –kurs studentkasi` Shagataeva Feruzani`n`

**“Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyas i` ha`m oni` a`meliyatta
paydalani`w,,
degen temasi`ndag`i` bakalavr**

PITKERIW QA`NIGELIK JUMI`SI`

İlimiy basshi`:

professor W. Dospanov

No`kis – 2014

Jaqlawg`a ruxsat berildi

Fakultet dekani’:

f.i.k B. Dilanov

Kafedra baslig`i’:

f.i.k dos. O. Sayımbetov

İlimiy basshi’:

f.i.d professor O. Dospanov

**Tema: “Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası’ ha`m wonı’ a`meliyatta
paydalani’w,,**

Ma`mleketlik imtixan komissiyası’ni’n` qararı’:

Pitkeriwshi’ Shagataeva Feruzanın` pitkeri’w qa`nigeli’k jumi’si’na

“_____„ bahası’ qoyı’lsı’n

“_____„ 2014-jı’l

MAK baslig`i’:

MAK ag`zalari’:

**Tema: Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası ha'm wonı a'meliyatta
paydalaniw**

Jobası:

Jumi'stin` uli`wma si`patlaması

Kirisiw.

I. Bap Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasıni`n` qaliplesiwi

1.1. Qaraqalpaq dialektologiyasini`n` qaliplesiwinde rus ilimpazlari`ni`n` xi`zmeti.

1.2. Jergilikli ilimpazlardin`n` dialektologiya tarawındagı` miynetleri

II. Bap. Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasıni`n` wo`zgeshelikleri.

2.1 N.A. Baskakovtin` «Qaraqalpaq tili» 1 tomin`da berilgen so`zlikke sholi`w.

2.2 W. Dospanov, B. Beketov ha'm Sh. Ka`rimxojaevlardin` du`zgen dialektolochsyali`q so`zlik

2.3 T. Begjanov ta`repi`nen du`zilgen so`zlik

2.4 Dialektlik so`zliklerde materiallardin` beriliwi.

III. Bap. D. S. Nasirov ha'm W. Dospanov ta`repi`nen du`zilgen dialektologiyali`q so`zlik

3.1. Son`gı` waqıtlarda du`zilgen dialektologiyali`q so`zlikler ha'm wolardın` a`hmiyeti.

3.2. Kenimex qaraqalpaqları` tili boyı`nsha du`zilgen so`zlik

Juwmaq.

Paydalani`lg`an a`debiyatlar dizimi

Qosi`mshalar

Jumi`sti`n` uli`wma si`patlamasi`

**Temani`n` aktualli`g`i`:** Leksikografiya – qaraqalpaq tili leksikologiyaci`ni`n` ayri`qsha tarawları`ni`n` biri. Leksikografiya wo`z ishine ken` mazmundi` qanti`ydi`. Atap aytqanda, a`meliy leksikografiya, teoriyalı`q leksikografiya, tariyxı`y ha`m tariyxı`y yemes leksikografiya ha`m bulardi`n` qatarı`nda dialektologiyalı`q leksikografiyani` da atap wo`tiwge boladı`. Biz ta`repimizden tan`lap ali`ng`an tema “Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası` ha`m wonı` a`meliyatta paydalani`w,, dep atalı`p, aymaqlı`q si`patqa iye sheklengen leksikani` ha`r ta`repleme izertlew, wonı`n` a`meliyatta paydalani`w jol-jobaları`n u`yreniw, a`debiy tildi bayı`ta ali`w imkanıyatlardı`n u`yreniw, a`sirese, dialektlik so`zlerdi a`debiy til norması` si`pati`ndag`i` xi`zmetine itibar qarati`p ilimiy, a`meliy aylanı`sqa tu`siriw – bul pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zdi`n` aktual mashqalalardan birine arnalg`anli`g`i`n da`liyleydi.

Izertlew obekti ha`m predmeti :

Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`ni`n` izertlew obekti qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası`, al predmeti – dialektlik leksikografiyani` a`meliyatta paydalani`w bolı`p yesaplanadı`.

Jumi`sti`n` maqseti ha`m wazi`ypası`: Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`ni`n` aldi`na qoyg`an maqseti – qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası`ni`n` a`meliyatta paydalani`w wo`zgesheliklerine itibar qarati`w, wonnan duri`s ha`m wori`nli` paydalana ali`w si`yaqlı` ma`selelerdi wo`z ishine aladı`. Atap aytqanda:

- qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası`ni`n` qa`liplesiw dereklerin analizlew;
- qaraqalpaq dialektologiyası`ni`n` qa`liplesiwinde rus ilimpazları`ni`n` xi`zmetine ilimiy sholi`w jasaw;
- jergilikli ilimpazlardı`n` dialektologiya tarawı`ndag`i` miynetlerin u`yreniw;
- belgili dialektolog ilimpaz N. A. Baskakovtı`n` “Qaraqalpaq tili,, miynetine sholi`w;
- bul miynette dialektlik materiallardı`n` beriliwin basshi`li`qqa ali`w;

- dialektolglar D. S. Nasi'rov ha'm W.Dospanovlardi'n`n` avtorli'g'i`ndag'i` dialektologiyali`q so`zliktin` a`meliy a`xmiyetliligin u`yreniw;

- G`a`rezsizlik ji`llari`nda ja`riyalang`an dialektologiyali`q so`zlikler, wolardi'n` a`hmiyetine lingvistikali`q jaqtan tallaw ju`rgiziw ha'm basqa da ma`selelerdi wo`z ishine aladi`.

**Izertlew metodlari` ha'm usi`llari`:** Bakalavr pitkeriw qa`nigelik jumi'si`mi`zdi'n` izertlew metodlari` si`pati`nda sinxorniyali`q baqlaw, sali'sti`rmali`, sali'sti`rmali` – tariyxı'y ha'm si`patlama metodlari`nan paydalani`ldi`.

**Izertlew na`tiyjelerinin` teoriyali`q ha'm a`meliy a`hmiyeti:** Pitkeriw qa`niygelik jumi`s u`lken a`meliy a`hmiyetke iye. Wonda dialektologiyali`q materiallar tiykari`nda du`zilgen tu`rlishe so`zlikler za`ru`rli til materiallari` boli`p xi`zmet atqaradi`.

Izertlew jumi'si`ni`n` ilimiy jan`ali`g'i`: Qaraqalpaq tilinde dialektologiya, leksikografiya yamasa dialektlik leksikografiya boyi`nsha bir qatar ilimiy, a`meliy jumi'slar wori`nlandi`. Bizge ma`lim bolg`ani`nday, dialektologiyali`q bag`darda so`zlikler ju`zege keldi. Al, qaraqalpaq leksikografiyasi` ma`selesi ha'm woni` a`meliyatta paydalani`w boyi`nsha bu`gingi ku`nge shekem arawli` tu`rde jumi`s wori`nlanbadi`. Bakalavr pitkeriw qa`nigelik jumi'si`mi`zda tikkeley usi` ma`seleler itibarg`a ali`ndi`. Dialektlik leksikografiya ha'm woni` a`meliyatta paydalani`w ma`selesi pitkeriw qa`nigelik jumi`s ko`leminde birinshi ma`rte izertlenip ati`r.

Wori`nlang`an miynetin` tiykarg`i` na`tiyjeleri: Bul jumi'sti`n` na`tiyjeleri si`pati`nda uli`wma bilim beriw mekteplerinde worta arawli` ka`sip-o`ner bilimlendiriwinde woqi`wshi`lardi'n` dialektologiya tarawi` boyi`nsha bilim ha'm qi`zi`g`i`wshi`li`qlari`n` asi`ri`wda so`zlikler menen islesiwde jaqsi` na`tiyjeler beredi dep yesaplaymi`z.

**Jumi'sti`n` qurli'si`:** Pitkeriw qa`nigelik jumi'si` tiykari`nan u`sh baptan turadi`. Baplardi'n` ha`r biri bir neshe bo`liminen ha'm juwmaqlaw bo`liminen turadi`. Jumi'sti`n` son`i`nda paydalani`lg`an teoriyali`q a`debiyatlar dizimi berildi. Al, jumi'sti` wori`nlaw bari'si`nda bu`gingi ku`nge shekem baspa so`zde ja`riyalang`an so`zliklerden u`lgiler keltirildi. Jumi'sti`n` ko`lemi 55 bet.

Kirisiw

“Leksikografiya,, tiykari`nan Grek tilinen ali`ng`an so`z boli`p (so`zge baylani`sli`, sa`ykes) ha`m (grafo – jazaman) so`zlerinin` birikpesi boli`p, “So`zlerdi jazi`p shi`g`i`w, ta`riyplew, si`patlaw,, ma`nisindegi termin. So`zlerdi toplaw, si`patlaw tek a`meliy prosess boli`p g`ana qalmastan, al bunda bir qansha ilimiy izleniwler, analizler de ko`rsetiliwi na`tiyjesinde bizge ma`lim bolg`ani`nday, leksikografiya wo`z na`wbetinde “a`meliy leksikografiya,, ha`m teoriyalı`q leksikografiyag`a bo`linedi. Mi`sali`: ilimpaz V. G Gakti`n` jazi`wi`nsha: “Til biliminin` so`zlik boyi`nsha teoriyasi` tarawi`na sa`ykes, yag`ni`y teoriyalı`q leksikografiya so`zlik tu`rleri ha`m wolardi` du`ziwdin` teoriyalı`q tiykarlari`n islerin islep shi`g`i`w menen shug`i`llanadi` ha`m bir qatar mashqalalardi` qamti`ydi`. Sonli`qtan, so`zliklerdin` uli`wma tipologiyasi` ha`m jan`a tu`rdegi so`zliklerdi islep shi`g`i`w, so`zlik mikrostrukturasi`n islep shi`g`i`w, (so`zlerdi tan`lap ali`w, so`zlik ha`m so`z maqalalari`n jaylasti`ri`w, womonimlerdi belgilew, so`zlik ta`rtibine usi`ni`latug`i`n materiallardi` kiritiw so`zlik mikrostrukturasi`n, ha`r bir so`zlik maqalasi`n islep shi`g`i`w) so`zge grammatikalı`q ha`m fonetikalı`q tu`siniw beriw, ma`nilerin ajrata biliw kerek,, – dep ko`rsetedi.¹

Al, wo`zbek til biliminde A Yuldashev: “So`zlik du`ziwdin` uli`wma ha`m jeke, teoriyalı`q ta`repleri, prinsipleri wo`z waqti`nda tu`rkiy til biliminde de islep shi`g`i`lg`an,, – dep ko`rsetedi.²

Al, A. Madvaliev: “A`meliy leksikografiya ha`m so`zlik du`ziw bir qatar ja`miyetlik za`ru`r wazi`palardi` ori`nlaydi`. Wo`z ha`m wo`zge tillerdi u`yreniw, ana tilin si`patlaw ha`m normag`a tu`siriw (tu`sindirmeli, imla ha`m basqa da tu`rdegi so`zlikler ja`rdeminde) tiller aralı`q baylani`s mu`na`sibetin ta`miynlew (yekı ha`m ko`p tillik so`zlikler, so`ylesiw so`zlikleri) belgil til leksikasi`, ilimiy

¹ Гак В. Г. “Ликсикорафия лингвистический энциклопедический словарь,, М 1990 – стр 258

² Юлдашев А. “Принципы составления тюркско-русских словарей,, М. 1972 г

bari`sta u`yreniw (etimologiyali`q, tariyxı`y so`zlikler) ha`m t. b. u`lken a`hmiyetke iye,, dep ko`rsetedi.³

Bunday so`zlik tiplerinen biri lingvistikali`q so`zlikler qatari`na kiretug`i`n dialektlik leksikografiya ha`m woni` a`meliyatta paydalani`wda ayri`qsha a`hmiyetke iye.

Leksikografiya tiykari`nan so`zlik du`ziw isleri ha`r tu`rli xali`qlarda jazı`wdi`n` rawajlani`wi`ni`n` da`slepki basqi`shlari`nda anaw yakiy mi`naw (tu`siniksiz) eskirgen dialektlik, arawli` yamasa shet tilge ta`n so`zlerdin` qanday ma`ni an`lati`wi`n biliw za`ru`rligi tiykari`nda payda bolg`an dep isenimli tu`rde ayta alami`z.

Leksikografiya, soni`n` ishinde dialektlik leksikografiyag`a itibar qaratqani`mi`zda, wol a`meliy ha`m teoriyali`q taraw si`pati`nda leksikologiya, stilistika, fonetika, til tariyxı`, tildin` grammatikali`q quri`li`si` haqqi`ndag`ı` bilimlerde basshi`li`qqa aladi`. Zamanago`y leksikografiya so`zliklerdin` za`ru`r ja`miyetlik wazi`pasi`n arawli` tu`rde ko`rsetip, so`zlikler tipologiyasi`n payda yetedi. Bul ta`repinen bir tillik leksikografiya (tu`sindirme ha`m basqa da so`zlikler) yeki tillik leksikografiya (til u`yreniwge aralg`an arawli` so`zlikler) ilimiy–texnikali`q leksikografiya (terminologiyali`q so`zlikler) dialektologiyali`q so`zlikler a`lbette bir-birinen pari`qlanadi`.

Dialektlik leksikografiyani` dialektolog ilimpaz W. Dospanov wo`z miynetlerinde “Aymaqli`q leksikografiya „ degen at penen ataydi`⁴

Demek, bul dialektlik so`zlik qaraqalpaq tilinde akademiya`lıq tiptegi yemes, xi`zmeti boyi`nsha lingvistikali`q so`zlikler qatari`n toli`qti`radi`.

Tu`rkiy tillerinin` dialektologiyasi` tarawı`nda izertlew jumi`slari`n ju`zrgiziw son`g`i` ji`llarda ken` ha`wij aldi`. Sovetlik tu`rkiy dialektologiyasi`ni`n` izertleniw tarawı`nda son`g`i` ji`llarda u`sh bag`dar payda boldi`:

³ Мадвалиев А. “Ўзбек лексикографияси тарихидан ўзбек тили ва адабиёти,, Тошкент 2008 й. 37-42

⁴ Доспанов О. “Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы,, Нөкис, Қарақалпақстан, 2008 жыл

1)Dialekt ha`m govorlardi` sistemali` – monografiyali`q yamasa strukturali` – monografiyali`q izertlew,

2) Dialektlik leksikografiya,

3) Dialekt ha`m govorlardi` lingvogeografiyali`q izertlew.¹

Qaraqalpaq til iliminin` ha`zirgi rawajlani`w basqi`shi`nda payda bolg`an ha`m qa`liplesken tu`rkiy dialektologiyasi` iliminin` ayri`lmas bo`legi – qaraqalpaq dialektologiyasi` woni`n` teoriyali`q ja`ne metodikali`q tabi`slari`ni`n` izi menen rawajalana woti`ri`p, xali`qti`n` awi`z eki so`ylew tilinin` dialekt ha`m govorlari`n izertlewde bir qansha jetiskenliklerge yeristi.

Qaraqalpaq dialektologiyasi` – qaraqalpaq tilinin` teoriyali`q ha`m a`meliy ma`selelerin islep shi`g`i`wg`a bag`darlang`an qaraqalpaq til iliminin` tiyargi`i` ja`ne basli` tarawi` boli`p yesaplanadi`.

Xali`q so`ylew tilinin` uli`wma sistemasi`ndag`i` dialektler, govorlardi`n` wo`zgesheliklerin, wolardi`n` xi`zmetin, tarali`w sheklerin izertlew ha`m bayanlaw menen shug`i`llanatug`i`n qaraqalpaq dialektologiyasi` qaraqalpaq til iliminin` ayri`qsha tarawi` iretinde son`g`i` 30 lag`an ji`ldi`n` ishinde payda boldi`. Til iliminin` bul tarawi`ni`n` payda boli`wi` tilimizdin` dialekt ja`ne govorlarni`n` wo`zgesheliklerin 1960-ji`ldan baslang`an jobali` ha`m sistemali` izertlew din` wo`ris ali`wi` menen baylani`sli`. Tildegı jergilikli sheklengen qubli`slardi`n` yamasa tildegı dialekt ha`m govorlardi` jobalasqan tu`rde sistemali` izertlewde Wo`zbekistan Respublikasi` Ilimiler Akademiyasi`ni`n` Qaraqalpaqstan filiali`ni`n` (ha`zirgi bo`liminin`) qurami`nda “ Qaraqalpaq tili tariyxi` ha`m dialektologiyasi`,, sektori`ni`n` ashli`wi`, qaraqalpaq til iliminin` usi` tarawi` boyi`nsha izertlew din` belgili teoriyasi` ja`ne metodikasi` menen qurallang`an dialektolog, til tariyxi` qa`niygelerinin` payda boli`wi`, soni`n` menen birge, xalqi`mi`zdi`n` ha`m woni`n` tilinin` tariyxi`na ilimiy qi`zi`g`i`wshi`li`qti`n` atrti`wi` sebepshi boldi`.

Son`g`i` ji`llarda (1965-1970-j.) “ Qaraqalpaq tili tariyxi` ha`m dialektologiyasi`,, sektori`ni`n` ilimiy xi`zmetkerleri ta`repinen ju`rgizilgen bir qansha dialektologiyali`q ekspedisiyalar na`tiyjesinde qaraqalpaq tilinin`

dialektologiyasi` boyi`nsha ko`p sanli` mag`li`wmatlar ji`ynaldi`. Qaraqalpaqstan Respublikasi`ni`n` barli`q rayonlari` boyi`nsha toplang`an bul materiallar tiykari`nda izertlew jumi`slari` ju`rgizilip, qaraqalpaq dialektologiyasi`ni`n` fonetika, grammatika, leksika, semantika bilimlari boyi`nsha bir neshe monografiyalar, dissertasiyalı`q jumi`slar, maqalalar ja`riyalandi`.

Bul jazı`lg`an miynetler qaraqalpaq tili dialektologiyasi`ni`n` ilimiy-teoriyalı`q ja`ne materiallı`q bazası`na aylandı`. Solay etip, xalı`q awı`zeki so`ylew tilinin` sistemasi`ndag`ı` ayı`rı`m dialektlik wo`zgeshelikleridi esapqa alı`w ha`m izertlew, sonday-aq wo`zgesheliklerdin` geografiyalı`q taralı`w sheklerin, xi`zmetin ani`qlaw menen shug`ı`llanatug`ı`n qaraqalpaq til iliminin` jan`a tarawı` – qaraqalpaq dialektologiyasi` qa`liplesti.

Dialektologiya terminini tiykari`nan grekshe dialektos – so`ylesiw, govor, al logos – ilim degen so`zlerden ibarat bolı`p, wol qanday da bolması`n tildegi dialektlerdi, govorlardı` izzertleytug`ı`n til biliminin`, belgili bir shaqabi` bolı`p tabı`ladı`.

Demek, dialektologiyani`n` baslı` wazi`pasi` qanday da bir tildin` quramı`ndag`ı` jergiliklikli wo`zgesheliklerdi u`yreniwden, izertlewden ibarat.

Yegerde, usı` jag`daylardı` yesapqa alsaq qaraqalpaq dialektologiyasi` qaraqalpaq tilindegi govorlar menen dialektlerdi jan-jaqli` izertlewdi wo`z aldi`na maqset yetip qoyadı`. Ma`selen, qaraqalpaq dialektologiyasi` tek Qaraqalpaqstan aymag`ı`ndag`ı` g`ana yemes, al basqa respublikalardag`ı`, wa`layatlardag`ı` (ma`selen, WO`zbekstandag`ı`, Tu`rkmenstanni`n` Tashawı`z wa`layatı`ndag`ı`, Qazaqstan h. t. b) tu`rlishe govorlardı` da u`yrenedi.

Wo`z gezeginde dialektlerge qarag`anda govorlardı`n` ko`pshilik belgileri boyi`nsha bir-birine jaqi`n keletug`ı`nli`g`ı`n ayti`w da`rkar. Bunday ta`replerin yesapqa alg`anda, belgili bir tildegi dialektin` quramı`nda bir neshe govorlardı`n` bolı`wi` so`zsiz. Ma`selen, qaraqalpaq tili arqa dialektinin` quramı`nda Moynaq, Qon`i`rat Qanlı`ko`l, Shomanay, Xojeli, Taqtako`pir, Shi`mbay, Qarao`zek, Bozataw, No`kis, Kegeyli rayonlari` aymag`ı`nda jasawshi` qaraqalpaqlardı`n`

so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerin qamti`ytug`i`n govorlar bar ekenligin dialektolog – ali`mlardi`n` izertlewleri na`tiyjesinde ma`lim boli`p woti`r.

Qaraqalpaq tilindegi dialektler menen govorlar, wolardi`n` fonetikali`q, leksikali`q ha`m grammatikali`q wo`zgesheliklerinen mekteplerdegi qaraqalpaq tilinen woqi`tatug`i`n mug`allimlerde belgili da`rejde xabardar boli`wi` kerek.

Sebebi, woqi`wshi`lardi`n` ku`ndelikli awi`zeki so`ylew tilinde, wolardi`n` leksikali`q qori`nda geypara dialektlik ha`m govorli`q wo`zgesheliklerdin` bar yekenligin de an`law mu`mkin. Bul anaw yaki mi`naw woqi`wshi`ni`n` ka`malag`a kelgen wortali`g`i`, turmi`si`, u`yindegi ata-analari`ni`n` wo`zlerinin` tuwi`li`p wo`sken jerindegi geypara dailektlik mi`sallardi` qollani`wi`na baylani`sli`. Mine, usi`nday ni`zamli`qlar balani`n` tilinin` leksikali`q bayli`g`i`na aytarli`qtay ta`sir yetip, woni`n` bunday mi`sallardi` qollani`wi`na da ali`p keledi.

Mine usi`lay yetip, mektepler menen worta arnawli` ja`ne joqari` woqi`w wori`nlari`nda qaraqalpaq tilin u`yreniwdegi yen` basli` u`azi`ypalardi`n` biri – bul wolarg`a a`debiy tilimizdi, woni`n` normalari`n` sistemali` ra`wishte u`yretiwden ibarat. Buni` iske asi`ri`w ushi`n keleshekte ana tili menen a`debiyati`ni`n` qa`nigesini bolaman degen ha`r bir ustaz qaraqalpaq dialektologiyasi` kursi`n` teren`nen u`yrenip, tilmizdegi dialektler ja`ne govorlardi`n` wo`zlerine ta`n ni`zamli`qlari`nan xabardar boli`wi` kerek.

Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`n` tayarlawda dialektologiyali`q ekspedisiyalardi`n` jazbalari`, sonday-aq qaraqalpaq dialektologiyasi` boyi`nsha S. E. Malov, E. D. Polivanov, N. A. Baskakov, D. S. Nasi`rov, W. Dospanov, W. Bekbawlov, T. Begjanov, X. Xamidov, D. Sayi`tov, B. Beketov, A`. Niyazov, Sh. Ka`rimxojaev qusag`an avtori`ni`n` qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali`q so`zlik boyi`nsha islegen jumi`slari` birden bir derek boli`p tabi`ladi`.

Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`ni`n` aldi`na qoyg`an maqseti – qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasi`ni`n` a`meliyatta paydalani`w wo`zgesheliklerine itibar qarati`w, wonnan duri`s ha`m wori`nli` paydalana ali`w si`yaqli` ma`selelerdi wo`z ishine aladi`. Atap aytqanda:

- qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası'nı'n` qaliplesiw dereklerin analizlew;

- qaraqalpaq dialektologiyası'nı'n` qaliplesiwinde rus ilimpazları'nı'n` xızmetine ilimiy sholıw jasaw;

- jergilikli ilimpazlardı'n` dialektologiya tarawı'ndag`i` miynetlerin u`yreniw;

- belgili dialektolg ilimpaz N. A. Baskakovtı'n` “Qaraqalpaq tili,, miynetine sholıw;

- bul miynette dialektlik materiallardı'n` beriliwin basshı'li`qqa aliw;

- dialektolglar D. S. Nasırov ha`m W. Dospanovlardı'n` avtorlıg`i`ndag`i` dialektologiyalıq so`zliktin` a`meliy a`xmiyetliligin u`yreniw;

- G`a`resizlik jılları'nda ja`riyalang`an dialektologiyalıq so`zlikler, wolardı'n` a`hmiyetine lingvistikalıq jaqtan tallaw ju`rgiziw ha`m basqa da ma`selelerdi wo`z ishine aladı`.

Biz pitkeriw qa`nigelik jumi'si`mi`zda bu`gingi ku`nge shekem qaraqalpaq til biliminde ja`ryalang`an so`zliklerge itibar qaratamı`z.

I-BAP. QARAQALPAQ DIALEKTLIK LEKSIKOGRAFIYASI`NI`N` QA`LIPLESIW

1.1 Qaraqalpaq dialektologiyasi`ni`n` qa`liplesiwinde rus ilimpazlari`ni`n` xi`zmeti

Uli`wma tu`rkiy leksikografiyası`na itibar qaratsaq, bu`gingi ku`nge shekem bir qatar so`zliklerdin` ju`zege kelgenligin ko`remiz. Solardi`n` ishinde, qaraqalpaq til biliminde de bir qatar so`zliklerdin` payda bolg`anli`g`i` ma`lim. Tek g`ana qaraqalpaq tilinin` leksikografiyası` boyı`nsha 50 ge jaqı`n tu`rlishe tarawlarg`a arnalg`an so`zliklerdin` du`ziliwi – buni`n` ayqı`n da`liyli. A`debiy leksikografiyami`zda tu`sindirme, yeki tillik, tarawlar boyı`nsha terminologiyalı`q, imla, orfoepiyalı`q ha`m basqa da so`zliklerdi tayarlaw bunday jumi`slardi` iske asi`ri`wdi`n` teoriyası` qarasti`ri`lsa, a`debiy yemes leksikografiya yag`ni`y dialektologiyalı`q, qarapayı`m ha`m kitabiy so`zlerdin` so`zligi menen usi` si`yaqlı` miynetlerdin` teoriyalı`q ma`selelerin wo`z ishine aladı`.

Demek, bul ta`repien qarag`anı`mi`zda, dialektlik leksikografiya, sonday-aq leksikografiyanı`n` tiykarg`ı` ob`ekti dialektlik leksika bolsa, a`debiy leksikologiya menen leksikografiya bul a`debiy leksikani` wo`z ishine aladı`.

Bul ta`repien qarag`anı`mi`zda, dialektlik leksikologiya menen leksikografiya tarawı`ndag`ı` yerisken tabi`slardi`n` birdey yemesligin seziw mu`mkin. Dialektologiyalı`q so`zliklerde yelege shekem dialektlik leksika menen a`debiy leksikani`n` qollanı`li`w shegaralari` anaw yaamasa mi`naw so`zdi leksikografiyalı`q izbe-izlikte beriw, dubletler, ha`r qı`yli` variantlar, ko`p ma`nili dialektlik so`zdin` a`debiy tildegi jubaylası`n tabi`w, womonimlerdin` tu`rleri, womonimler ma`selesin ha`m basqa da tek g`ana qaraqalpaq tili yemes, al uli`wma tu`rkiy tillerde de ushi`ratpaymi`z.

Bul haqqi`nda dialektolog ilimpaz W. Dospanov: “Tu`rkiy tillerinin` leksikografiya (soni`n` ishinde dialektlik leksikografiyada) ha`r qı`yli` tildegi so`zliklerdi du`ziw, wolardi` ko`pshiliktin` dodalawı`na salı`w, ha`r qı`yli` ma`selelerin qarasti`ri`w si`yaqlı` ta`repleri boyı`nsha a`debiy so`zliklerdin`

ha`zirgi jetiskenliklerinen artta qali`p kelmekte,, dep bu`gingi dialektologiya ilimindegi mashqalalardi` atap ko`rsetedi.⁵

Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasini`n` qa`liplesiwinde dialektlik mazmunda so`zlik du`zgenler N. A. Baskakov, W. Dospanov, D. S. Nasirov ha`m basqa da bir qatar ilimpazlardi`n` so`zliklerin u`yreniw, wolardi`n` dialektologiyali`q so`zlik du`ziwdegi is ta`jiriybelerin, so`zlik du`ziw prinsiplerin, reestr si`pati`nda ali`ng`an dialektlik so`zlerdin` aymaqli`q wo`zgesheliklerine qaray bo`liniw jag`dayi`, janli` so`ylew tillerinen ali`ng`an mi`sallar menen beriliwi ha`m woni`n` a`debiy tilde beriliwi jag`daylari`n, a`lbette, yesapqa ali`wi`mi`z kerek dep esaplaymi`z.

Xali`q tilindegi jergilikli wo`zgeshelikler, janli` so`ylew tilindegi aymaqli`q si`patqa iye so`zler tildi izertlewshilerdin` di`qqati`n yerteden awdari`p kiyati`rg`an qubi`li`slardi`n` biri. Qa`legen tildin` awi`zeki so`ylew tili qurami`nda jergilikli til qubi`li`slari`n ushi`rati`wg`a boladi`. Qaraqalpaq tilinde de sol si`yaqli` qaraqalpaqlardi`n` tarag`an aymaqlari`ni`n`, ha`mmesinde sol jerde jasaytug`i`n xali`qti`n` tiline ta`n wo`zgesheliklerdin` bar yekeni bayqaladi`. Buni` ilimde dialektlik qubli`slar dep ataydi`.

Dialektlik qubli`slar – xali`q tilinin` ko`rinisi. Ha`r bir aymaqta jasaytug`i`n qaraqalpaqlardi`n` tilinde ushi`rasatug`i`n tillik ayi`rmashi`li`qlardi`n` payda boli`wi`ni`n` ha`m til qubli`slari`ni`n` bir-biri menen ushlasatug`i`n tariyxıy negizleri bar.

Dialektlik wo`zgeshelikler – degenimiz, belgili bir jerdin`, aymaqli`q xali`qti`n` wo`zine xi`zmet yetetug`i`n fonetikali`q, grammatikali`q ha`m leksikali`q jag`i`nan wo`zine ta`n wo`zgeshelikleri bar. Uli`wma xali`qli`q tildin` bir bo`legi. Dialektlerde gezlesetug`i`n jergilikli wo`zgeshelikler sol tilden paydalani`wshi`lar ushi`n ken` tani`mali`qqa iye bolmay ha`m wolar barli`q aymaqta g`ana qollani`ladi`. Tildegi dialektler menen so`ylesimler dialektologiyani`n` ma`selelerin sheshiw ushi`n g`ana izertlenbeydi.

⁵ Доспанов О. “Қарақалпақ аймақтық лексикографиясы”, (оқыў қолланба) Нөкис, Қарақалпақстан, 2008 жыл 3-бет

Al, dialektlerdi wondag`i` til wo`zgesheliklerin tan`lap biliwde, til tariyxin` izertlewde, xali`q tilinin` so`z bayli`g`in` men`geriwde ha`m teoriyalı`q ha`m a`meliy a`hmiyetke iye.

Qaraqalpaq tili dialektologiyasi`ni`n` izertleniwi ma`selesi rus ilimpazlari`nan N. A. Baskakovti`n` miynetleri menen baslanadi`.⁶

Sunday-aq 1930-ji`llarda qaraqalpaq tili haqqi`nda jazılg`an S. E. Malovti`n`, E. D. Polivanovti`n` ha`m de A. A. Sokolovlardi`n` miynetlerinde de woni`n` dialektlerge qatnasi` boyi`nsha ayi`ri`m pikirlerdin` bar yekenligin yesapqa ali`w za`ru`r.

N. A. Baskakov wo`zinin` bul joqari`da atap wo`tilgen miynetinde qaraqalpaq tilinde yeki dialekt bar dep atap ko`rsetedi.

1. Arqa-Shi`g`i`s,
2. Qubla-Bati`s.

Usi` yeki dialekt arasi`ndag`i` fonetikali`q, morfologiyali`q ha`m leksikali`q wo`zgesheliklerdi sali`sti`radi`. Kitapti`n` son`i`nda dialektologiyali`q materiallar ha`m dialektlerdin` so`zligin beredi.

Qaraqalpaq tilinin` dialektlerin izertlew ha`m woni`n` jergilikli wo`zgesheliklerine itibar qarati`w ma`selesi, materiallardi` ji`ynaw jumi`slari` 1920-1930 ji`llardan baslanadi`. Wolardan a`sirese, E. D. Polivanovti` da atap wo`tiw wori`nli`.⁷

Sunday-aq A. A. Sokolov⁸ ta bul tarawda bir qatar jumi`slardi` ali`p barg`an. Usi` si`yaqli` ko`plegen ekspedisiyalardi`n` ja`rdeminde bahali` dialektologiyali`q materiallar ji`ynaldi`. Wolar qaraqalpaq a`debiy tilin du`ziwge, woni`n` normalari`n ani`qlawda, a`lbette, ja`rdem berdi.

⁶ Баскаков. Н. А. Каракалпакский язык (материалы по диалектологии том I) М. 1951 г. 408 стр

⁷ Поливанов Е. Д. "Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка," сбор. труды Хорезмской экспедиции Ташкент, 1933 г.

⁸ Соколов. А. А. "Материалы по каракалпакскому языку, литературы и истории," Турткуль 1934 г.

Ha`tteki, shet yel ilimpazi` Stefan Vurmni`n` miynetinde⁹ atap wo`tiw mu`mkin. Bul haqqi`nda dialektolog ilimpaz W. Dospanov wo`zinin` ilimiy miynetlerinde toqtap wo`tken. Stefan Vurm qaraqalpaq tili dialektlerin:

1. Qon`i`rat
2. Shayx-Abbaz
3. Qarasaqal dialekti dep klassifikasiyalaydi`.

1.2. Jergilikli ilimpazlardi`n` qaraqalpaq dialektologiyasi` tarawi`nadag`i` miynetleri

Joqari`da atap wo`tkenimizdey, qaraqalpaq dialektologiyasi`, dialektlik leksikografiyasi` haqqi`nda bir qatar shet yel ha`m rus ilimpazlari`ni`n` miynetleri bar. Sonday-aq, qaraqalpaq til biliminin` basqa tarawlari` menen birgelikte dialektologiya tarawi`nda da bir qatar jumi`slardi`n` jergilikli ilimpazlar ta`repinen wori`nlang`ani`n` atap wo`tiwge boladi`.

Qaraqalpaq tili dialektologiyasi`n` izertlewde ha`m woni` rawajlandi`ri`wda D. S. Nasi`rovti`n` xi`zmeti ayri`qsha. Wol qaraqalpaq tili dialektleri boyi`nsha bir qatar maqalalar ja`riyaladi`. Xali`q arali`q ko`lemdegi konferensiyalarda bayanatlar jasadi`. Wol haqqi`nda ilimpazlar A. Da`wletov ha`m M. Qudaybergenovlar “D. S. Nasi`rov qaraqalpaq tili dialektlerinin` so`zligin, atlasin` du`ziwshi ha`m wolardi` baslawshi`,, degen pikirdi bildiredi.¹⁰

Wol 1976-jı`li “ Qaraqalpaq uli`wma xali`qli`q so`ylew tilinin` qa`nigeleri ha`m woni`n` dialektlik sistemasi` ,, degen temada doktorli`q dissertasiyasi`n` qorg`adi`. Usi` dissertasiya negizinde monografiya miynetin rus tilinde ja`riyaladi`. Monografiyada qaraqalpaq uli`wma xali`qli`q so`ylew tili ha`m woni`n` dialektleri qaraqalpaq xali`qi`ni`n` payda boli`wi` ha`m rawajlani`w tariyxı` menen baylani`sti`ri`p u`yrenilgen.¹¹

⁹ Насыров. Д. С, Доспанов. О “Қарақалпақ диалектологиясы,, Нөкіс, Билим, 1995 ж. 17-бет

¹⁰ Дәулетов А. Қудайбергенов М. “Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер,, Нөкіс, 2001 ж. 17-бет.

¹¹ Насыров Д. С. “Становление каракалпакского общенородного разговорного языке и его диалектная система,, Нукус 1976 г. 399 стр

Monografiya menen tani'sqani'mi'zda wonda qaraqalpaq awi'zeki so'ylew tili menen a'debiy tili ma'seleleri, qaraqalpaq tili dialektlerinin fonetikalıq, morfologiyalıq, leksikalıq wo'zgeshelikleri, dialekt ha'm so'ylesimlerdin klassifikasiyasın u'yrenilgen. Qaraqalpaq tilinde yeki dialekt bar yekeni da'llengen: Arqa ha'm qubla dialektler. D. S. Nası'rovti'n qaraqalpaq dialektologiyası boyi'nsha bir qatar maqalalarıni'n ha'm tezislerinin ja'riyalang'anligi'n atap wo'tiwge boladı. Mazmuni boyi'nsha bul maqala ha'm tezislerde qaraqalpaq dialektologiyasını'n ha'r tu'rli ma'seleleri so'z etilgen.¹²

Sonday-aq, E. Berdimuratovti'n qaraqalpaq tili leksikologiyasına baylani'sli miynetlerinde dialektlik so'zlerge ayri'qsha itibar berip, wolardi'n fonetikalıq, morfologiyalıq, leksikalıq wo'zgeshelikleri atap wo'tiledi. A'sirese, "A'debiy tildin funksionallıq stillerinin rawajlanıwi menen qaraqalpaq leksikasi'ni'n rawajlanıwi,, degen miynetinde dialektlik so'zlerdin ko'rkem a'debiyatta qollanıwi wo'zgeshelikleri jan-jaqlama ko'rsetip berilgen.¹³

Qaraqalpaq tili dialektologiyasını izertlewge belgili u'les qosqan ilimpazlardi'n biri professor W. Dospanov bolı'p yesaplanadı. Wol ko'birek qaraqalpaq tilinin qubla dialekti boyi'nsha ilimiy jumi'slardi ju'rgizdi.

W. Dospanov 1965-jıli Almata qalasında "Qaraqalpaq tili qubla dialektinin leksikasi,, degen temada kandidatlıq dissertasiya, 1980-jıli Tashkentte "Qaraqalpaq tili dialektlik leksikasi lingvogeografiyalıq aspektte,, degen temada kandidatlıq dissertasiya qorg'adı. Woni'n dialektologiya boyi'nsha bir qatar miynetleri bar.¹⁴

Al, 1995-jıl D. Nası'rov ha'm W. Dospanovlardi'n birgeliktegi "Qaraqalpaq dialektologiyası,, sabaqlıg'i ja'riyalandı.¹⁵

¹² Насыров Д. С. "Диалекты каракалпакского языка и их основные особенности. Өз.РИАҚҚБ., Хабаршы 1976, № 1 64-72 стр, Об изучении диалектов каракалпакского языка к вопросы диалектологии тюркских языков. Фрунзе, 1968г 85-93 стр.

¹³ Бердимуратов Е. "Хэзирги каракалпак тили лексикология,, Нөкис 1994 ж. 81-84 б.

¹⁴ Доспанов О. "Диалекты каракалпакского языка и их основные особенности. ӨзРИАҚҚБ., Хабаршысы журналы 1966 г № 1, 64-76 стр; Об изучении диалектов каракалпакского языка К вопросы диалектологии тюркских языков. Фрунзе, 1968 г 85-93 стр,

¹⁵ Насыров Д. С, Доспанов О. "Қарақалпақ диалектологиясы,, Нөкис Билим 1995 ж.

Dialektologlardan T. Begjanov “Qaraqalpaq tilinin` Moynaq govori`,, boyi`nsha izertlew jumi`slari`n ju`rgizip 1966-ji`li` Bakude “Qaraqalpaq tili Moynaq govori`ni`n` leksikasi`,, degen temada kandidatli`q dissertasiya qorg`adi`. Izertlew jumi`slari`ni`n` juwmag`i` retinde “Qaraqalpaq tili dialektologiyasi`ni`n` ma`selelerinen,, degen miynetin ja`riyaladi`.¹⁶

T.Begjanov Moynaq so`ylesimindegı bali`qshi`li`q, tuwi`sqanli`qti` bildiretug`i`n atamalarg`a so`ylesimnin` qaraqalpaq a`debiy tiline qatnasi` ma`selelerine arnalg`an maqalalari` gazeta-jurnal betlerinde ja`riyalandi`. Qaraqalpaq tilinin` qubla dialektlerinin` fonetikalı`q aymashli`qlari` boyi`nsha W. Bekbawlov izertlew jumi`slari`n ali`p bardı`.

Wol 1966-ji`li` “Qaraqalpaq tilinin` tu`слик dialektinin` fonetikalı`q wo`zgeshelikleri,, degen temada kandidatli`q dissertasiyasi`n jaqladi`. Woni`n` bir neshe maqalalari` gazet-jurnal betlerinde basi`li`p shi`qti`.¹⁷

Sunday-aq Buxara qaraqalpaqlari`ni`n` tili boyi`nsha H. Hamidovti`n` maqalalari` bar.<sup>18</sup> Al, g`a`rezsizlik ji`llari`nda da qaraqalpaq dialektologiyasi`, dialektlik leksikografiyasi` ma`seleleri boyi`nsha bir qatar ilimiy shara-ilajlar a`melge asi`ri`ldi`.

Atap aytqanda B. Qurbanbaeva¹⁹, G. Bekmuratova²⁰, S. Shi`nnazarova<sup>21</sup>, A. Pirekevalardi`n`<sup>22</sup> miynetlerin atap wo`tiwge boladi`.

¹⁶ Бегжанов Т. “Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен,, Нөкис 1971 ж.

¹⁷ Бекбаўлов О. “Қарақалпақ тили түслик диалектиниң фонетикалық өзгешеликleri,, Ташкент 1966 ж.

¹⁸ Ҳамидов Ҳ. “Бухара қарақалпақларының тили бойынша байқаўлар,, ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы журналы, Нөкис 1964 ж. № 3-Б 141-147 б.

¹⁹ Қурбанбаева Б. “Қарақалпақ тили жанубий диалектининг сўз ясаиш ва морфологик хусисиятлари,, Нукус 2008 й. 29 б.

²⁰ Бекмуратова Г. “Қарақалпақ тилиниң Шоманай сөйлесими,, Нөкис, Билим 2004 ж 32 бет.

²¹ Шынназарова С. “Қарақалпақистоннинг Қонлиқўл худудидаги қарақалпақларнинг нутқидаги хусусиятлари,, Нукус 2009 й, 23-бет.

²² Пирекеева А. “Кенемех қарақалпақлари шеваси,, Нукус, 2012 йил 22-бет

II-BAP. QARAQALPAQ DIALEKTLIK LEKSIKOGRAFIYASI'NI'N' WO'ZGESHELIKLERI

2.1 N. A. Baskakovti'n' "Qaraqalpaq tili,, (I-tom) miynetine sholi'w jasaw

Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası'n tillik tallap qarag'ani'mi'zda, bu'gingi ku'nge shekem bir qatar miynetlerdin' ju'zege kelgenligin ko'remiz. Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası' haqqi'nda professor W. Dospanov to'mendegishe pikirlerdi bildiredi:

"Tilimizdin' leksikologiyası' menen leksikografiyası'ni'n' a'hmiyetli ma'seleleri bir qansha maqalalarda, sonday-aq kandidatli'q dissertasiyalarda da belgili da'rejede so'z yetiledi. Qanday da atalg'an so'zliklerdi du'ziw prinsiplerin ken' ko'lemde so'z yetiletug'i'n, ilimiy-a'meliy bahali'li'g'i' boyi'nsha wolarg'a wo'z ta'sirin tiygizetug'i'n yele de bolsa az. Sonli'qtan qaraqalpaq a'debiy leksikologiyası' menen leksikografiyası' tarawi'ndag'i' yerisken tabi'slar regional' leksikologiya ha'm leksikografiyada jetiskenlikler menen ten' dep qarawg'a bolmaydi' „²³

Haqi'yqati'nda da dialektlik leksikografiya basqalari'nan pu'tkilley pari'qlanadi'. Atap aytqanda, dialektlik so'zlikte de, orfografiyalı'q ha'm tu'sindirme so'zlikte de, dubletlerdi ha'r qi'yli' variantlarda beriw da'wirinde wolardi'n' tek g'ana tu'rin belgilep qoymay, wol puxta tu'rde ani'qlaw ha'm so'zlerdin' shegaralari'n ayi'ra biliw, ko'p ma'nili dialektlik so'zdin' a'debiy tildegi jubaylası'n tabi'w isi talap yetiledi.

A'lbette, tilimizdin' tariyxı' ha'm a'debiy til leksikasi' bunnan bi'lay da bayi'ti'wda dialektologiyalı'q so'zlikler wo'zlerinin' paydasi'n tiygizetug'i'ni' bizge ma'lim. A'sirese, ken' ko'lemdegi qaraqalpaq leksikografiyası'ni'n' ayri'qsha tabi'slari'nan biri Akademiyalı'q tiptegi so'zlik tu'sindirme so'zlik, wol WO'zbekstan Ilimler Akademiyası', Qaraqalpaqstan bo'limi Til ha'm a'debiyat Institutı'ndag'i' so'zlikler ha'm Terminologiya bo'liminin' ilimiy

²³ Насыров. Д. С, Доспанов. О "Қарақалпақ диалектологиясы,, Нөкіс Билим, 1995 ж. 142-бет.

xi'zmetkerleri wori'nap, baspadan shi'g'ari'lg'an to'rt tomli'q tu'sindirme so'zlikti yag'ni'y a'debiy til normalari'n dialektologiyali'q so'zliklerde de toli'qti'ri'w wog'ada a'hmiyetli ma'selelerden biri boli'p yesaplanadi'.

Bug'an qosi'msha dialektologiyali'q so'zlikte xali'qti'n' so'ylew tilinin leksikali'q ta'repinen qarag'anda, qanday wo'zgesheliklerge iye yekenligin ko'rsetip, wolardi'n' wo'z-ara qatnasi'n ashi'p beriw ushi'n da za'ru'rli.

Qaraqalpaq tilindegi dialektler ha'm so'ylesimler a'debiy tilge qarag'anda leksikali'q, fonetika-morfologiyali'q wo'zgesheliklerine iye. Sog'an qaramastan, wolardi'n' leksikali'q ma'nileri a'debiy tilge sali'sti'rg'anda joqari'dag'i' belgi boyi'nsha fonetika ha'm morfologiyali'q wo'zgeshelikleri ko'zge taslanadi'.

Dialektologiyali'q so'zlikte til tariyxi'ni'n' ayi'ri'm ma'seleleri, sonday-aq tu'rkiy tilleri sali'sti'rmali' tariyxi'y bag'darda u'yreniwde, yerte da'wirlerdegi yesteliklerdin' tilindegi dialektlik wo'zgesheliklerdi ani'qlawda da wo'z worni'na iye.

N. A. Baskakov – belgili dialektolog. Woni'n' qaraqalpaq til biliminin' derlik barli'q tarawlari' boyi'nsha miynetlerin ko'riwge boladi'. Woni'n' dialektlik leksikografiya tarawindag'i' ko'lemli miynetlerinen biri bul 1951-jil Moskva ha'm Leningrad qalalari'nan baspadan shi'qqan “Qaraqalpaq tili dialektologiya boyi'nsha materiallar,, miyneti u'lken di'qqatqa iye. Woni'n' ja'mi ko'lemi boyi'nsha 405 betten ibarat, miynet quri'li'si' boyi'nsha u'lken u'sh bo'limnen turadi'.

1. Tekstler,
2. So'zlik,
3. Qosi'mshalar.

Tekstler bo'limi 15-307 betlerdi wo'z ishine qamti'ydi' ha'm Qaraqalpaqstandag'i' 1951-jillardag'i' siyasiy-sosialli'q aymaqlar yesaplang'an to'mendegi materiallar ji'ynalg'an rayonlar ha'm wondag'i' informatorlar to'mendegishe izbe-izlikte berilgen.

1. Taxtako'pir rayoni',
2. Qarao'zek rayoni',

3. Moynaq yamasa Primorskiy rayon,
4. Shi`mbay rayoni`,
5. Kegeyli yamasa Kuybi`shev rayoni`,
6. Qon`i`rat yamasa Shomanay rayoni`
7. Xojeli rayoni`
8. Qi`pshaq yamasa Shabbaz rayoni`
9. To`rtku`l rayoni`,
10. Tamdi` rayoni`. ²⁴

Al, so`zliktin` ko`lemi 315-betten 399-betke shekemgi arali`qti` wo`z ishine aladi`. So`zlikte tiykari`nan qaraqalpaqlardi`n` janli` awi`zeki so`ylew tilinde qollanatu`g`i`n so`zler berilip, wolardi`n` russha reestri berlip, son` qaraqalpaq tilindegi awdarmasi` ha`m ma`nileri jazi`lg`an.

Kitapti`n` son`i`ndag`i` berilgen qosi`mshalarg`a qaraqalpaqti`n` yer adamlari`na ha`m hayal-qi`zlari`na qoyi`latu`g`i`n adam isimleri berilip, bul antroponimlik so`zlerden keyin dialektlik materiallar jazi`p ali`ng`an informatorlardi`n` dizimi berilgen.

N. A. Baskakov ta`repinen du`zilgen dialektlik so`zliktin` deregi bul – woni`n` Arqa-shi`g`i`s ha`m Qubla-bati`s dialektleri boyi`nsha 1926-1945 ji`llar arali`g`i`nda ji`ynalg`an materiallar tiykari`nda respublikada qaraqalpaqlar jasaytu`g`i`n jerlerdegi awi`zeki so`ylew tilinin` jergilikli wo`zgesheliklerine ta`n mi`sallar usi`ni`li`p, wolardi`n` ma`nileri qon`si`las tu`rkiy tilleri, sonday-aq yeski tu`rkiy jazi`wlar, yesteliklerine tiyisli derekler menen sali`sti`rg`an.

Bul dialektlik so`zliktin` quri`li`si` boyi`nsha: da`slep jergilikli wo`zgeshelikke iye so`z beriledi de, son`i`nan woni`n` russha tu`sinigi usi`ni`ladi`. Dialektlik mi`sallar retine qaray tuwi`sqa tu`rkiy tiline, sonday-aq yertedegi jazba yesteliklerge de sali`sti`ri`ladi`. Ayi`ri`m waqi`tlarda dialektlik so`zdin` qaysi` talden wo`zlestirilgenligi (arab yamasa parsi`) tag`i` basqa ta`repleri qi`sqasha belgilenedi.

²⁴ Баскаков Н. А. “Каракалпакский язык”, I-том . М-Л. Наука 1951 г. 405 стр.

Bul dialektlik so`zlerdin` ko`pshilik arqa-shi`g`i`s dialektine ta`n. Bul so`zlik haqqi`nda wo`z pikirin, ko`z-qaraslari`n bildiriw bari`si`nda professor W. Dospanov to`mendegilerdi ma`lim yetedi:

“Izertlewden ali`ng`an mi`naday mi`sallardi` keltiriw mu`mkin. Yeger de geypara rayonlarda Taxtako`pir (buri`ng`i` Qarao`zek) Shi`mbay, Kegeyli (buri`ng`i` Kuybi`shev rayoni`) tag`i` basqa da ma`kanlarda jasawshi` qaraqalpaqlardi`n` so`ylew tilinin` jergilikli wo`zgeshelikleri boyi`nsha avtor toli`g`i`raq mag`li`wmat ji`ynasa, wol Xojeli rayoni`nda yeki, Qi`pshaq ha`m Shabbaz (ha`zirgi Beruniy) ha`m A`miwda`r`ya (buri`ng`i` Qi`pshaq) rayonlari`nan bir, To`rtku`l rayoni`nan – 1 qaraqalpaq mag`li`wmat beriwshi menen so`yleskenligi buni`n` da`lili bola aladi`.

So`zlikte Buxara wa`layati` Tamdi` rayoni`nda jasawshi` qaraqalpaqlardi`n` jergilikli til wo`zgeshelikleri tek g`ana u`sh mag`li`wmat beriwshiden aspag`an materiallardan ibarat,²⁵

Professor N. A. Baskakovti`n` atalg`an jumi`si` qaraqalpaq tilinin` u`lken dialektologiyali`q so`zligine materiallar ji`ynaw, woni` du`ziwdin` prinsiplerin belgilew, buri`nnan son`g`i` ji`ynalg`an so`ylew tilinin` bay dereklerin yesapqa ali`p, ko`zden wo`tkeriw kerek. Bul miynet shi`n ma`nisinde tu`rkiy tillerde yendi, keleshekte du`ziliwi kerek bolg`an dialektlik so`zlikler ushi`n da tiykar`g`i` derek wazi`pasi`n atqara alatug`i`n miynet boladi` dep yesaplaymi`z. Bul so`zlikte jazi`p ali`ng`an dialektologiyali`q mazmundag`i` tekstler qurami`ndag`i` yertekler, naqi`l-maqallar, jumbaqlar, xali`q qosi`qlari` tag`i` basqalari`n ushi`ratami`z.

N. A. Baskakov ta`repi`nen usi`ni`lg`an dialektlik materiallar tiykari`nda du`zilgen so`zlikten to`mendegi si`yaqli` mi`sallardi` keltiriw

Yek-seyat`,

Ykew - oba, dvoe,

Yekilik – dvoyka,

Yekinshi – vtoroy,

²⁵ Доспанов О. “Қарақалпақ аймақтық лексикографиясы,, Нөкис, Қарақалпақстан, 2008 ж. 5-бет.

Ikindji, Ekindji – ekinshi,

Yelgek – sito,

Yele – I soyuz a, yosho, a tolko: mi`sali` yele nesin ko`ripsen`, tamashani`n` kelinshek. Elemish – uзор, risunok,

Yelestir – mirit`, po mirit,

Elli – pyatdeseyat`,

Eltir – marlushka,

Yelshilik – posol`stvo,

Yem – I lekarstvom,

Yem – II chastisa, men em barayi`n,

Yem – III sosat`, est`, kormisya,

Yen`bek – trud,

Yeregis – ssora,

Yerik – abrikos,

Yerke – baloven`, izbalovanni`y.²⁶

Demek, usi` joqari`da atap wo`tilgen mi`sallardan ko`rgenimizdey ayi`ri`m itibarg`a ali`ng`an mi`sallardi`n` tu`rli ma`nisinde, awi`spali` ma`nisinde, tariyxi`y yamasa go`nergen ma`nige iye yekenligi ha`m bir qatar mi`sallar arqali` beriliw jag`daylari` da ushi`rasadi`.

N. A. Baskakovti`n` bul so`zligi haqqi`nda bildirgen pikirlerinde W. Dospanov to`mendegilerdi ma`lim yetip bildiredi: “ N.A. Baskakov ayi`ri`m aymaqlardan bir informator yeki yamasa u`sh informator menen sheklengen. Ayi`ri`m kemshiliklerge qaramastan miynet qaraqalpaq dialektologiyasi`nda, a`sirese tilimizdegi dialektologiyali`q so`zlik du`ziw isinde wo`zinin` belgili worni`na iye. N. A. Baskakovti`n` atalg`an jumi`si` qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali`q so`zligine materiallar ji`ynaw, woni` du`ziwdin` prinsiplerin belgilew, buri`nnan son`g`i` ji`ynalg`an bay awi`zeki so`ylew tilinin` faktlerin yesapqa ali`p, so`zden wo`tkeriwde yen` kerekli izertlew boli`p tabi`ladi`..”²⁷

²⁶ Бакаков Н. А. “Қарақалпақский язык (материалы по диалектологии) Том-I .М-Л, Наука 1951, 343-344 стр

²⁷ Насиров, Д. С, Доспанов. О “Қарақалпақ диалектологиясы,, Нөкіс Билим, 1995 ж 148-бет

Demek, bul ta`repiyen qarag`ani`mi`zda N. A. Baskakov qaraqalpaq tili dialektologiyasi`nda dialektlik leksikografiyasini`n` tiykari`n sali`wshi` ha`m woni` du`ziw ta`jriybesin ko`rsetken ilimpaz dep bahalawg`a boladi`.

2.2. W. Dospanov, B. Beketov ha`m I. Ka`rimxojaevlardi`n` dialektlik leksikografiyag`a qosqan u`lesi

Tilimizdin` dialektlik so`zligin du`ziw, wol boyi`nsha kerekli mag`li`wmatlardi` ji`ynawda tilshi ilimpazlardan W. Dospanov, B. Beketov ha`m I. Ka`rimxojaevlardi`n` xi`zmeti ayri`qsha.

Dialektologiyali`q materiallardı` ji`ynaw isi WO`zbekstan Ilimler Akademiyasi` Qaraqalpaqstan bo`limi tariyx, Til ha`m a`debiyat Institutini`n` quramında Qaraqalpaq tilinin` tariyxı` ha`m dialektologiyası` ilimiy ta`repten arnawlı` tu`rde izertlew isi menen shug`i`llani`wshi` sektori` 1959-jıllarda sho`lkemlestirilgen waqi`tlardan baslandı`.

Dialektlik leksikografiyasini`n` rawajlanı`wına di`qqat awdarg`ani`mi`zda Qaraqalpaq tili dialektologiyası` basqa tu`rkiy tilles xalıqlardag`ı` dialektologiyali`q jumi`slari`n sali`stı`rg`anda az ko`lemde rawajlang`anlıg`ı`ni`n` gu`wasi` bolamı`z. Usı` ji`llardan baslap, bizge ma`lim bolg`anı`nday Qazaqstan Respublikası` aymag`ı`nda ha`m Wo`zbekstan, Tu`rkmenstan Respublikaları`ni`n`, ayi`ri`m wa`layat, rayonları`nda jasaytug`ı`n qaraqalpaqlardı`n` awı`zeki so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerin u`yreniw boyi`nsha bir neshe ma`rtebe sho`lkemlestirilgen dialektologiyali`q ekspedisiyalar na`tiyjesinde bir qatar materiallar ji`ynaldı`. Wonnan kereklileri, yen` za`ru`rlerin tan`lap ali`ni`p, tildin` tariyxı` dialektologiyası` tariyxı`y morfologiya, leksika, fonetika ha`m sintaksis tarawları`na qatnasi` bar derekler ani`qlandı`. Geypara xi`zmetkerlerdin` wori`nlang`an ilimiy izertlew jumi`slari`nda bul na`rse wo`zinin` worni`n tapqan.

Qaraqalpaq tilinin` tariyxı` ha`m dialektologiyası` sektori`ni`n` ilimiy xi`zmetkerleri so`zlikti du`ziw isine 1961-jıldan baslap kiristi. Bul haqqı`nda

dialektolog ustaz Abdiqa`dir Niyazov: “Tildin` dialektologiyali`q so`zligi ha`m atlasin` du`ziwge baylani`sli` ma`seleler yerterekte qozg`alg`an yedi,, degen pikir di aytadi`.²⁸

Bul so`zlik tin` wo`zgeshelik ta`replerinen biri, baspadan shi`qpay, al W. Dospanov, B. Beketov ha`m I.Ka`rimxojaevlar ta`repinen ji`ynalg`an materiallar tiykari`nda du`zilgen “Qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali`q so`zligi ,, (qol jazba) tu`rinde No`kiste 1969-ji`li` du`zilip, ja`mi ko`lemi 178-betten ibarat boli`p, ha`zirgi waqi`tta N. Da`wqaraev ati`ndag`i` Til ha`m a`debiyat Institutini`n` “Qaraqalpaq tilinin` tariyxı` ha`m dialektologiyası` bo`liminin` fondında saqlanı`wli` tur ,,,

Bul so`zlik haqqi`nda, woni`n` du`zilisi, mazmuni` boyi`nsha professor W. Dospanov to`mendegilerdi ma`lim yetip bildiredi: Bul so`zlik tin` tiykarg`i` deregi retinde dialektologiyali`q ekspedisiyalar da`wirinde ji`ynalg`an materiallar, qaraqalpaq tilinin` jergilikli wo`zgeshelikleri boyi`nsha jazılg`an jumi`slardi`n` leksikag`a arnalg`an bo`limleri sonday-aq, respublikali`q ja`ne ku`ndelikli baspa so`z benen a`debiy shi`g`armalardi`n` fol`klorli`q do`retpelerdin` tilinde ushi`rasatug`i`n dialektizimler yesapqa ali`ndi`. Bul so`zlik ti toli`q so`zlik dep ayti`wg`a bolmaydi`. Sebebi:

Birinshiden, Wo`zbekstan Respublikasini`n` bir qansha wa`layatlari`ndag`i` qaraqalpaqlardi`n` awi`zeki so`ylew tili toli`g`i` menen izertlenilmegen.

Ekinshiden, Wo`zbekstanda ha`r qi`yli` aymaqlarda, Wo`zbekstannan ti`sqari` da jasaytug`i`n qaraqalpaqlardi`n` tilindegi pari`qlar jumi`sqa yenbegen. Wo`ytkeni, olardi`n` so`ylew tili yele toli`q tu`rinde izertlew obektine aynalmag`an.

Dialektologiyali`q so`zlik quri`li`si` boyi`nsha qaraqalpaq tilinin` arqa ha`m qubla dialektleri boyi`nsha ji`ynalg`an dialektlik materiallardan ibarat. Ha`r bir restrlik so`zden keyin a`debiy tildegi ekwi valentinin`, al yeger de wol bolmag`an jag`day da sol zatti` si`patli` belgilerine qaray woti`ri`p, tu`sindiriw usi`li`

²⁸ Ниязов А. “О составлении диалектологического словаря и атласа каракалпакского языка,, Сб. “Вопросы диалектологии тюрских языков,, Фрунзе Илим, 1968 г. 140-142 стр.

qollang`an. Miynette ko`rkem a`debiyat soni`n` ishinde, fol`klorda ushi`rasatug`i`n dialektizimler mu`mkinshiligine qaray paydalani`lg`an.

Sunday-aq dialektologiyali`q so`zlikte geypara so`zlerdin` etimologiyasi`da berilgen, ayi`ri`mlari` tuwi`sqa tu`rkiy tillerine sali`sti`ri`ladi`. Bul so`zlikte professor N. A. Baskakov ha`m K. M. Musaevlar pikirler bildirgen. Mi`sali`: N. A. Baskakov: “ qaraqalpaq tili dialektologiyali`q so`zliginin` qoljazbasi` qaraqalpaq dialektologlari`ni`n` birinshi jumi`si`ni`n` ta`jiriybesi. So`zliktin` qi`sqa ha`m dialektlik leksikani`n` barli`q tu`rlerin qamti`y almag`anli`g`i`na qaramastan, oni` baspa so`zde ja`riyalag`anda maqul bolar edi. Miynetin` avtorlari`na yeskertiwim: jumi`sta reestrlik so`zlerdin` ha`m birinshi tu`slik, “arqa ha`m qubla,, dep beriliwi kerek. So`zliktin` son`g`i` basi`li`wi`lari`nda woni`n` ko`lemin awi`l xojali`q, mal sharwashi`li`g`i` ha`r qi`yli` wo`nermentshilikke baylani`sli` arnawli` tu`rdegi terminler yesabi`nan ken`eytiliwi tiyis.,”<sup>29</sup> dep ko`rsetedi.

Al, K. M. Musaev bolsa bul so`zlikke jazg`an pikirleri woni`n` bir qatar unamli` ta`replerin ayti`w menen birge, so`zlikti tan`lap ali`w prinsipi, reestrlik so`zlerdi jaylasti`ri`w, tu`sindiriw uli`wma dialektlik so`zlikke ta`n yeskertpeleri menen bayanlaydi`.

1. Dialektologiyali`q so`zliktin` geypara wori`nlari`nda so`zlerdin` atali`w formasi`n da beriw kerekligin aytadi`.

2. Bir so`zdin` weki ret qaytalani`wi`ni`n` qa`te wekenligin ko`rsetedi.

3. Bul so`zlikke rus tili ha`m wol arqali` basqa tillerden kirgen so`zlerdin` beriliwinin` arti`qmash yekenligin, mi`sali` ra`n`gen – rentgen, bashqurt – pasport so`zlerinin` keltiriw bul dialektlik so`zliktin` wazi`ypasi` yemes yekenligin ko`rsetedi.³⁰

²⁹ Баскаков Н. А. “Краткий язык по рускописи У. Доспанова, Б. Бекетова, И. Каримходжаева. Дialeктологический словарь каракалпакского языка,, 1969 г.

³⁰ Мусаев К. М. “Отзыв о диалектологическом словаре каракалпакского языка (Отзыв о рукописи У. Доспанова, Б. Бекетова, И. Каримходжаева) 1969 г.

A`lbette, bul dialektologiyali`q so`zlikti jergilikli ilimpazlar ta`repinen du`zilgen da`slepki aymaqli`q leksikografiyani`n` bir u`lgisi dep bahalawg`a boladi`. Sebebi, bunnan son`g`i` du`zilgen so`zliklerden dialektlik so`zlik du`ziw prinsipleri, so`zlerdi, omonimlerdi, dubletlik variantlardi` wornalasti`ri`w, basqa tillerden wo`zlestirilgen dialektlik so`zler, reestrlik so`zlerge ko`rgizbeli mi`sallardi` tan`lap ali`w, ku`ndelikli baspa so`zge, ko`rkem a`debiyattan dialektizmlerdi tan`lap ali`w si`yaqli` ma`selelerge jol-joba boladi` dep ayti`wg`a boladi`.

2.3. T. Begjanov ta`repinen du`zilgen so`zlik

T. Begjanovti`n` qaraqalpaq dialektologiya ilimine, dialektlik leksikografiyag`a qosqan u`lesleri belgili da`rejede bahali`. Wol qaraqalpaq tilinin` arqa dialektlik so`ylesimlerinden biri Moynaq so`ylesimi boyi`nsha ilimiy jumi`slar ali`p bardı. Woni`n` yen` ko`lemli miynetlerinden biri 1971-jıli` ja`riyalang`an “So`zlerdin` semantikali`q topari` Qaraqalpaq tili Moynaq govori`ni`n` materiallari` tiykari`nda,, dep atalg`an maqalasi`ni`n` qurami`nda Moynaq qaraqalpaqlari`ni`n` tilinde ushi`rasatug`i`n aymaqli`q wo`zgeshelikleri berilgen.

Bul so`zliktin` kirispesinde T. Begjanov to`mendegi mi`sallardi` bildiredi: “Qaraqalpaq a`debiy tili basqa da tu`rkiy tilles xali`qlardi`n` a`debiy tili si`yaqli` belgili bir dialektin` bazasi`nda payda boldi`. Bul maqalada Moynaq govori`ni`n` ishki resurslari` tiykari`nda payda bolg`an omonim, sinonim, neologizm, arxaizimlerdi wo`z aldi`na so`z yetemiz.,,<sup>31</sup> dep ko`rsetedi.

Al, D. S. Nasirov ha`m W. Dospanovlar qaraqalpaq dialektologiyasi` boyi`nsha sabaqli`g`i`nda: “ T. Begjanovti`n` 1971-jıli` baspadan shıqqan miynetinde Moynaq govori` leksikasi`ni`n` materiallari` tiykari`nda qaraqalpaq dialektologiyasi`ni`n` geypara ma`seleleri qarasti`ri`li`p, qosi`msha retinde dialektologiyali`q so`zlik usi`ni`lg`an. Atalg`an jumi`sti`n` mazmunı, quri`li`si` ,

³¹ Бегжанов Т. “Сөзлердің семантикалық топары. Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер,, Нөкис Қарақалпақстан, 1971 ж. 72-бет.

sonday-aq so`zliktin` unamli` ta`repleri, kemshilikleri haqqi`nda „ so`z yetedi.³²

Bul so`zliktin` qurli`si`na itibar qaratqani`mi`zda so`zler reestr ta`rtibi menen ha`riplerdin` izbe-izligine qaray wonalasti`ri`lg`ani` ha`m woni`n` a`debiy tildegi ekvivalenti ko`rsetilip, dialektlik so`zdin` ma`nis- mazmuni` a`debiy tildegi ekvivalenti ko`rsetilip, dialektlik so`zdin` ma`nis-mazmunlari` ko`rsetilgen.

Professor D. S. Nasi`rov ha`m W. Dospanovlar joqari`da atap wo`tilgen sabaqli`qta T. Begjanovti`n` so`zligi boyi`nsha bildirgen pikirlerde to`mendegilerdi bayanlaydi`.

Birinshiden: so`zlikte reestrlik so`zler ha`m wolarg`a usi`ni`lg`an mi`sallardi`n` ko`rip shi`qqan wori`nlari` basi`m ko`pshiligi jan`adan keltirilgen. Sonli`qtan anaw ya mi`naw dialektlik so`zdin` rayonni`n` qaysi` jerinde qollani`wi` haqqi`ndag`i` ma`sele qollani`lg`anli`g`i` ko`rnip turi`pti`.

Yekinshiden: So`zlikte ko`plegen fonetikali`q dialektizmlerdin` mi`salg`a ali`ng`anlari` a`debiy tilge ta`n so`zler yekenin gezlestiriwge boladi`

(a`depki, baqan, dilwar, ko`re, arpa, dasti`q) h. t. b.

U`shinshiden: Jumi`sta etnonimler ha`m tuwi`sqaqli`q atamlar da ushi`rasadi`.

Tiykarg`i` dialektologiyali`q so`zlik du`ziw prinsiplerinde qabi`l yetilgen ta`rtibi boyi`nsha toponimler (abi`z, jalti`rshi`, jalan`ayaq, qara, iyaq, mu`yten) t .b. etnonimler ha`m a`jag`a, qi`z, bo`ke si`yaqli`q tuwi`sqaqli`q terminler de wonalasqa.

Al, tiykari`nan dialektologiyali`q so`zlik du`ziw prinsiplerinde qabi`l yetilgen ta`rtip boyi`nsha toponimler, etnonimler ha`m tuwi`sqaqli`q atamalar woni`n` tiykarg`i` bo`limine engizilmeydi.

To`rtinshiden: Jumi`sta reestrlik so`zlerdin` russha awdarmasi` bergende wonnan tek tu`rkiy tilge respublikalarda g`ana yemes, al basqa sistemadag`i` tiller

³² Насыров. Д. С., Доспанов. О “Қарақалпақ диалектологиясы,, Нөкіс Билим, 1995 ж 151-бет.

wa`killeri de tani`si`w ha`m paydalani`wi`na mu`mkinshilik tuwdi`rg`an bolar yedi.

Degen menen usi` si`yaqli` ko`rsetilgen kemshiliklerge qaramastan

T. Begjanov ta`repinen du`zilgen dialektologiyali`q so`zlik qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasini`n` rawajlani`wi`na ilimpazdini`n` qosqan salmaqli` u`lesi boli`p yesaplanadi`.

T. Begjanovti`n` so`zliginde woni`n` joqari`da atap wo`tilgen maqalasi`nda berilgenin dey to`mendegishe so`zler reestr si`pati`n berilip, woni`n` Moynaq so`ylesimindegi ha`m a`debiy tildegi ma`nileri sali`sti`ri`li`p berilgen Mi`sali`:

Iynelik – 1. Aw toqi`ytug`i`n qural,

2. Ja`nlik

Qaraqus – 1. Qayi`qti`n` basi`,

2. Qus.

Kergi – 1. Qayi`qti`n` kergesi,

2. Tabaq-qasi`q sali`natug`i`n i`di`s.

Pa`shek – 1. Aw toqi`ytug`i`n jip,

2. Wo`simlik.

Sal – 1. Qural,

2. Ha`reket

Tas – 1. Bali`qta boladi`,

2. Ha`reket.

Ja`q – 1. Bali`qti`n` jag`i`

2. Ag`ashti` joni`w.

Shay – 1. Qus,

2. Ishiletug`i`n shay.

Pushtarlaw – 1. Bali`q ha`m qusti` pushtarlaw,

2. Woti`ndi` putarlaw.

Solaq – 1. Nag`i`sti`n` tu`ri,

2. Arbani`n` bo`legi.

Sumi`ray – 1. Bali`q,

2. Sumi`ray adam.

Ayg`ulaq – 1. Bali`qti`n` sag`ag`i`,

2. Woyi`nni`n` tu`ri

Ko`k moyi`n – 1. Bali`q (atli`q),

2. Shin`girik, ma`kkenin`, ju`werinin` uli`wma sho`p, azi`qli`q,
mal woti` si`pati`nda ati`.

Qi`rg`i`sh – 1. Bali`qta bolatug`i`n` su`yek,

2. Qural,

3. Toponim

Sulama – 1. Nag`i`s ati` ( atli`q),

2. Ha`reketti bildiredi (feyil).

Qara – 1. Ruw ati`,

2. Ha`reketti bildiredi,

3. Ren`di bildiredi.

Qur – 1. Qara u`y bo`legi (atli`q),

2. Awdi` quri`w (feyil) ha`m. t. b.

Bul so`zlikte Moynaq tilinde qollani`latug`i`n` usi` si`yaqli` ko`plegen
so`zlerdi ushi`ratami`z.

2.4. Dialektlik so`zlerde materiallardi`n` beriliwi

Tilimizde qa`legen so`zlikti ali`p qarasaq woni`n` wo`z aldi`na qoyg`an
maqseti, wo`zgesheligi, wolardi` du`ziw ta`rtibi ha`m prinsipleri boladi`.
Qaraqalpaq til biliminde dialektologiyali`q so`zlikler wo`z aldi`na bir qatar
wazi`ypalardi` ju`kleydi. Lingvistikali`q basqa da so`zliklerden pu`tkilley
wo`zgeshelenip turadi`.

Dialektologiyali`q so`zlikti du`ziwshinin` aldi`na qoyi`lg`an yen` basli`
wazi`ypa, wog`an tiyisli so`zlerdi wornalasti`ri`w ha`m jaylasti`ri`w ma`selesi
boli`p yesaplanadi`. Ha`zirgi ku`nge shekem rus ha`m tu`rkiy xali`qlardi`n`

aymaqli`q leksikografiyasi`nda bar mashqalani` sheshiwde bir qatar ma`selelerdin` bar yekenligin ani`qlaymi`z.

Sonli`qtan da dialektlik so`zlikke jayg`asti`ri`w ta`rtibin ani`qlaw, wolardi` wo`zlerin` tiyisli wori`nlari`na qoyi`w, ko`p ma`nili, omonim, antonim, sinonim, ka`sibiy, basqa tillerden kirgen so`zlerdin` ha`r birinin` wo`zgesheligine baylani`sli` prosesserdi qarasti`ri`w ha`m tag`i` basqa. Usi`nday taqi`lette teoriyalı`q ha`m a`meliy a`hmiyetke iye ma`selelerdi duri`s sheshkende g`ana sapasi` joqari` boladi` ha`m de diialektologiyalı`q so`zliklerdi du`ziw yag`ni`y jarati`w mu`mkin dep yesaplaymi`z.

Dialektologiyalı`q so`zliklerdi du`ziwshiler geypara waqi`tlarda a`debiy tilge ta`n yemes bir qatar so`zler topari`n dialektologiyalı`q wornalasti`ri`wg`a ha`reket yetedi. Woni`n` mazmuni` birligine zi`yan keltiriw jag`daylari`n da ushi`rati`wg`a boladi`.

Bunday prosesserde dialektologiyalı`q so`zlikke dialektlik so`zlerdi yemes, al mag`li`wmat beriwshiler ta`repinen qa`te ayti`lg`an mi`sallar, qarapayi`m so`zlerdi de kiritedi.

Dialektologiyalı`q so`zlikke ha`r qi`yli` stillerge si`patli` leksika menen (qarapayi`m) so`zler kiritilip, woni`n` wo`zine ta`n prinsiplerinde belgili da`rejede wo`zgesheliklerdi ko`remiz. Dialektologiyalı`q so`zliklerdi du`ziwdegi basli` wazi`palardi`n` biri – so`zlerdi baqlaw, wog`an tiyisli materiallardı` duri`s tan`law, dialektlik so`z benen a`debiy tilge qatnasli` so`zlerdin` wo`zgesheliklerin duri`s ayi`ra biliw kerek.

Bul haqqi`nda professor W. Dospanov: “Anaw yamasa mi`naw so`zdi dialektologiyalı`q so`zlikke wornalasti`ri`w ushi`n woni`n` qaraqalpaq a`debiy tilinin` so`zlik xori`na ten` be usi` prosessti ani`qlaw kerek. So`zlerge usi`nday talaplar wolardi`n` ha`r birinin` xi`zmetin belgilew, a`debiy til menen jergilikli so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerin si`patli` shegarani` qarasti`ri`wg`a ja`rdem beredi. Aymaqli`q leksikografiya tarawi`ndag`i` tabi`slar menen wortaqlasi`w dialektologiyalı`q so`zliktin` prinsiplerin turkiy tillerinin` dialektologiyasi`na

arnalg`an basqospalarda, konferensiyalarda ken`nen so`z yetiliwi buni`n` ayqi`n da`lili boli`p yesaplanadi`.,³³

Bunnan basqa da bir qatar dialektolog, leksikograf ilimpazlar dialektlik leksikografiya ma`selesinde bir qatar ma`selelerdi wortag`a qoyi`p, to`mendegishe ilimiy ko`z-qaraslardi` bildirdi. Mi`sali`: ilimpaz T. L. Maxmutova dialektologiyali`q so`zlikke kiretug`i`n to`mendegi so`zler topari`n usi`nadi`.

“Birinshiden: Belgili so`ylesim yamasa so`ylesimler topari`na kiretug`i`n, biraq a`debiy tilde joq so`zler;

Yekinshiden: Yesitiliwi jag`i`nan a`debiy tildegi menen birdey, al a`debiy tilge basqa xi`zmette qollani`li`wshi` so`zler;

U`shinshiden: a`debiy tilge sali`sti`rg`anda bir qansha qosi`msha ma`nilerge iye so`zler;

To`rtinshiden: a`dette, a`debiy tildegi so`zlerdin` fonetikalı`q variantlari` so`zlikke kirgizilmeydi.

Yegerde sol so`z til ni`zamli`li`g`i` tiykari`nda fonetikalı`q normasi`n sonshama wo`zgerip, wonnan uli`wma xali`qli`q tildegi bizge belgili anaw yamasa mi`naw so`zdi geyde tani`w mu`mkinshiligi joq bolg`an jag`dayda. Yol dialektologiyali`q so`zlikten wo`z worni`n tabi`wi` kerek.

Besinshiden: so`zlikke kiretug`i`n so`zlerdin` son`g`i` topari` woni`n` so`zlik qurami` birli-yari`m wo`zgerip, biraq bul jag`day sol so`ylesim ushi`n ni`zamli` boli`p tabi`l mag`an so`zler. „³⁴

A`dette, shi`g`i`si` ha`m formasi` jag`i`nan jergilikli so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerine ta`n, degen menen son`g`i` waqi`tlari` a`debiy tilden wori`n ala baslag`an so`zlerdi de dialektologiyali`q so`zlikke kiritedi. Mi`sali`, a`debiy tilge norma retinde ali`ng`an aldi`n`g`i` ta`biyg`iy so`zi – ta`biyiy, awi`ri`w so`zi – kesel, emlewxana so`zi – keselxana tu`rinde qollani`wda.

³³ Доспанов О. “Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы,, Нөкіс Қарақалпақстан, 2009 ж. 11-бет (оқыў қолланба)

³⁴ Махмұтова Л. Т. “О принципах составления татарского диалектологического словаря,,. Вопросы диалектологических языков. Казан, 1960 г. 80 стр.

Dialektologiyali`q so`zlikte W. Dospanovti`n` ko`rsetkenindey, fonetikalik variantlardi` wornalasti`ri`w ma`selesi de qi`yi`nshi`li`q tuwdi`radi`. Sebebi wog`an barli`q dialektizimlerde bir tegis engizbey, si`patli` belgileri qi`zi`g`i`wshi`li`q payda yetetug`i`n so`zlerdin` ayi`ri`mlari` g`ana saylap ali`ni`wi` kerek.

Demek, qurami`nda absalyut ayri`qsha yamasa tosattan leksikalizasiyalang`an si`patqa iye, fonetikalik jag`i`nan azli`-kem wo`zgergen so`zlerde de so`zlikke wornalasti`ri`w kerek. Mi`sali`: “Wo`zbek til biliminde dialektologiyali`q so`zliklerde du`ziwshiler P p ha`ribinde alpi`stan aslam fonetikalik dialektizimlerde usi`ni`wi` buni`n` ayqi`n da`lili.,”³⁵

Bizin`she, so`zlikke usi`nday mug`dardag`i` fonetikalik dialektizimlerde beriw woni`n` quri`li`si`, du`ziliw prisiplerinin` belgili normalari`ni`n` saqlani`wi`na ali`p keledi.

Sonli`qtan du`ziwshige qoyi`latug`i`n basli` talap, mu`mkinshiligine qaray wog`an dialektlik leksikani`n` ha`r tu`rli shaqaplari`na qatnasli` so`zlerdin` kirisiwine yerisiw, wolardi` so`zlik du`ziwdin` talaplari` tiykari`nda wornalasti`ri`w, al fonetikalik dialektizimlerde yestiliwi tariyxi`y jag`i`nan wo`zgeriske ushi`rag`an formasi`, qi`zi`g`i`wshi`li`q tuwdi`ratug`i`n so`zlerde wornalasti`ri`w aqi`lg`a muwapi`q keledi.

Usi`nday sha`rtler wori`nlang`an jag`day da ko`lemi, mazmuni` jag`i`nan da wog`ada sapali` tu`rde du`zilgen dialektologiyali`q so`zlik boli`wi` mu`mkin.

Dialektologiyali`q so`zliklerde ja`ne bir ayri`qshali`q ta`replerinen biri – bul wog`an dialektlik leksikani`n` ha`r qi`yli` qatlamlari`na ta`n so`zlerdin` wornalasi`wi` ma`selesi. Dialektlik so`zliklerde klassifikasiyalawda tiykarg`i` di`qqat woni`n` qurami`na jan`adan qosi`li`p ati`rg`an so`zler menen go`nergen so`zler topari`na, arxaizm so`zlerge de kewil awdari`li`wi` kerek. Mi`sali`: qaraqalpaq tilinin` dialektologiyali`q so`zliginin` leksikalik qatlami`na qollani`li`wi` boyi`nsha aktiv ha`m passiv so`zlerde wo`z-ara

³⁵ “Ўзбек халиқ шевалари луғати,, Тошкент Фан, 1971 й. 206-233 бетлар.

sali`sti`rg`ani`mi`zda geypara wori`nlarda arxaizm ha`m tariyxı`y so`zlerdi de ko`plep ushi`ratami`z.

Bunday so`zler topari`na W. Dospanov bir qatar mi`sallardi` keltiredi.³⁶

Arxaizmlerge ay – kamariya, hamal so`zi – mart, jawza so`zi – may si`yaqli` ay atlari`n bildiredi. Dialektlik arxaizmlerdin` yekinshi topari` bul dinge baylani`sli` so`zler. Mi`sali`: awxun – axun, ka`pur – ka`pir, musurman – musi`lman.

Al, tariyxı`y so`zler xali`qti`n` materialli`q ma`deniyati` ha`m, salt-da`stu`rine baylani`sli` payda boli`p, belgili da`wirlerde qollani`lg`an. Mi`sali`: sawkala - sa`wkele, sunnatlaw – su`nnetlew.

Demek, tildegi dialektlik leksika a`debiy tildin` ta`sirine ushi`rawi`na qaramastan, o`zinin` ishki mu`mkinishiliklerine tiykarlana woti`ri`p, neologizm so`zlerdin` ju`zege keliwine imkaniyat payda yetiwinde ko`remiz.

Solay yetip, dialektologiyali`q so`zlikten go`nergen so`zler de, tariyxı`y so`zler de ha`m neologizm so`zler de wori`n aladi`. Wolar qaraqalpaq tili dialektologiyali`q so`zliginin` leksikali`q qatlami`ni`n` ma`nilik jag`i`nan ha`r tu`rli yekenliginen derek beredi.

Dialektologiyali`q so`zlikke kiretug`i`n so`zlerge etnografiyali`q dialektizimler de ushrasadi`. Buni`n` tiykarg`i` sebebi – etnografiya wo`zinin` izertlew obekti boyi`nsha dialektologiyag`a uqsas yekenligi ko`rinedi. Wolardi`n` wo`zgesheligi boyi`nsha xali`qti`n` ku`n ko`risi turmi`si`, ma`deniyati`, u`rp-a`deti, salt-da`stu`ri ha`m basqa da ta`replerin izertlese ha`m so`ylew tilinin` wo`zgeshelikleri wondag`i` leksika – fonetikali`q, morfologiyali`q qubi`li`slardi` u`yrenip, ilimiy ta`repinen da`lilleydi.

Demek, etnografiya ha`m dialektologiyani`n` tiykarg`i` u`yrenetug`i`n obekti – xali`q woni`n` turmi`si`, salt-da`stu`ri, tili boli`p yesaplanadi`. U`lkemizde dialektologlar ta`repinen wo`tkerilgen dialektologiyali`q ekspedisiyalar

³⁶ Доспанов О. “Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы,, Нөкіс Қарақалпақстан, 2009 ж. 13-бет (оқыў қолланба)

da`wirinde etnografiyalı`q dialektizimlerden` de bir qanshası` jazı`p alı`nı`p tiyisli jerinde wolar da dialektologiyalı`q so`zlikke kiritildi.

Demek, dialektizimler wo`z quramı` boyı`nsha ha`r tu`rli boli`wi`n ushi`ratamı`z. Mi`sali`: arqa rayonlarda qara u`ydin` buyı`mları`na, jı`lqi`ni`n` yer-turmanı`na baylani`sli` bir qatar so`zler qollanı`ladi`. Mi`sali` Ayaq-baw – qara u`ydin` shan`arag`i`na baylap to`menge qarap salbi`rati`p qoyatug`i`n po`pekleri bar jipleri usi`lay ataladı`. Ayshi`q / ayshi`qsha / anshi`q – qara u`ydin` wortası`na salı`natug`i`n u`shmu`yeshli nag`i`s tu`ri, aylansog` / aylansoq – arnawlı` islengen ha`r qanday qamshi`ni`n` wo`rimi menen sabı`n biriktirip, qoyatug`i`n do`n`gelek temir.

Bunnan basqa da dialektologiyalı`q so`zlikke xalı`qti`n` turmi`si`, quri`li`s islerine baylani`sli` so`zlerdi de ushi`ratamı`z. Mi`sali`: aq kirish – aq qı`rı`sh, a`kkirish – bul jaydı` aqlaytug`i`n ha`kti Moynaq rayoni`ndag`i` jasawshi` adamlardı`n` so`ylew tilinde usi`lay ayti`ladi`.

Bul keltirilgen mi`sallardı`n` barlı`g`i` qaraqalpaq tili arqa dialekti aymag`i`ndag`i` rayonlarg`a ta`n wolardı`n` izoglassası` qubla dialektinin` yen` shetki noqatı` Nazarxan awı`lı` menen juwmaqı`lanadı`.

Qubla dialekti leksikasi`nda yesapqa alı`ng`an etnografiyalı`q dialektizimlerden` jag`dayi`nda usi`nday Mi`sali`: balar ag`ash – jaydı`n` diywalı`ni`n` u`stine salı`natug`i`n ag`ash, baspa – shay qaynatı`w ushi`n arnalg`an shaynek. Etnografiyalı`q dialektizimlerden` izoglassaları`na bir-birine salı`sti`rı`lı`p ko`riw na`tiyjesinde mi`naday juwmaq keliw mu`mkin. Ko`pshilik jag`daylarda atalg`an tarawg`a qatnası` bar dialektizimlerden` belgili bir tochkasi` boli`p, wonnan ekinshisinin` baslani`wi`ni`zamlı` qubi`li`s.

Bunday da usi`ni`lg`an mi`sallar wo`zlerinin` leksikalı`q, fonetikalı`q, grammatikalı`q basqa da wo`zgeshelikleri menen si`patlanadı`. Bul ta`repinen qarag`anı`mi`zda dialektologiyalı`q so`zlikke ha`r tu`rli tarawlarg`a qatnaslı` mi`sallardı` saylap alı`wg`a so`zlerdin` wo`zlerine ta`n belgileri birinshi gezekte yesapqa alı`nadı`.

Sonli`qtan biz dialektologiyali`q so`zliktin` tiykarg`i` arqawi`, a`debiy tilden belgili da`rejedegi pari`qlani`wshi` dialektlik leksika dep ayta alami`z. Bunday so`zler wo`zlerinin` qanday da bolmasi`n bir ma`kanda qollani`li`wi` ha`m tarali`wi` boyi`nsha wo`z izoglassali`q sheklerine, pari`qlari`na iye dep yesaplaymi`z.

III-BAP D. S. NASI'ROV HA'M W. DOSPANOVLAR TA'REPINEN DU'ZILGEN DIALEKTOLOGIYALI'Q SO'ZLIK

3.1. Son'g'i' waqi' tlarda du'zilgen dialektologiyali'q so'zlikler ha'm wolardi'n' a'hmiyeti

Qaraqalpaq tilinde ko'lemli so'zliklerdin' biri bul D. S. Nasi'rov ha'm W. Dospanovlar ta'repinen du'zilgen dialektologiyali'q so'zlik boli'p yesaplanadi'. Wol 1981-ji'l Qaraqalpaqstan baspasi'nan 404 bet ko'leminde ja'riyalanadi'. Miynetin' annotasiyasi'nda: "Bul miynet qaraqalpaq awi'zeki so'ylew tilinin' qurami'ndag'i' dialektler ha'm so'ylesimlerden' wo'zgesheliklerin qamti'ytug'i'n 6000 nan aslam so'zdi wo'z ishine aladi'. So'zlik studentlerge, mug'allimlerge, turkologlarga, awi'zeki tilimizdin' sarqi'lmas bayli'g'i' menen qi'zi'g'i'wshi' kitapxanlarga arnaladi',³⁷ dep atap ko'rsetiledi.

Kitapti'n' annotasiyadan son'g'i' betine avtorlar ta'repinen qaraqalpaq tili dialektlerinin' kartasi' jaylasti'ri'lg'an. Kartada qaraqalpaq tilinin' arqa ha'm qubla dialektleri bir-birinen pari'qlanatug'i'n belgiler berilgen.

Al, 5-17 betlerde W. Dospanov ta'repinen jazi'lg'an "Qaraqalpaq tilinin' dialektologiyali'q so'zligin du'ziwdegi tiykarg'i' prinsipleri,, dep atalg'an kirispede jazi'lg'an, ilimpaz kirispe de woni'n' tiykarg'i' prinsipleri tiykari'nda to'mendegilerdi bayanlaydi',, Keyingi ji'llarda rawajlang'an qaraqalpaq dialektologiyasi'ni'n' yerisken tabi'slari' ayta qalarli'q.

Dialektologiyali'q ekspedisiyalar da'wirinde respublikada ha'm woni'n' menen qon'si'las shegaralarda jasawshi' qaraqalpaqlardi'n' so'ylew tilinin' wo'zgeshelikleri ilimiy ta'repinen izertlendi. Ji'ynalg'an materiallardin' berilgen juwmaqlari' belgili bahag'a iye boldi'. Sebebi qaraqalpaq xalqi'ni'n' awi'zeki so'ylew tilinin' wo'zgesheliklerin izertlew arqali' woni'n' tilinin' tariyxina tuwi'sqan tu'rkiy tilles xali'qlar menen qanday qatnasta yekenligin bildiriwge

³⁷ Насыров. Д. С., Доспанов. О "Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі,, Нөкіс Билим, 1983 ж 3-бет.

mu`mkinshilik beretug`i`n dereklerden ko`rip ali`w ma`selesi payda boladi`.

Qaraqalpaq tilindegi dialekt ha`m govorlardi`n` leksikasi`n u`yrenip, wondag`i` antroponimikali`q, toponimikali`q, etnikali`q ha`m basqa da atamalarg`a baylani`sli` so`zlerdin` etimologiyasi`n ashi`p, ilimiy bag`darda izertley biliw ma`selesi qaraqalpaq til bilimnin` gezektegi wazi`ypasi` boli`p tabi`ladi`.

Dialektologiyali`q so`zliktin` a`hmiyeti aytarli`q da`rejede, wol til tariyxı` ha`m ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` leksikasi`n bunnan da bi`lay bayi`ta beriw isinde wo`zinin` paydali` ta`sirin tiygiziwi so`zsiz qubi`li`s.³⁸

Haqi`yqati`nda da bul dialektologiyali`q so`zlik qaraqalpaq xalqi`ni`n` awi`zeki so`ylew tili belgili normag`a tu`sip, qa`liplesken a`debiy tildin` leksikali`q ta`repine qarag`anda qanday wo`zgesheliklerge iye yekenligi ko`rsetiw menen birge, wolardi`n` wo`z-ara qatnasi`n ashi`p beriwge ta`sir jasay aladi`.

A`lbette, tildin` rawajlani`w ni`zamli`qlari`nda ko`rsetiliwinshe a`debiy til ha`r waqi`tta da jergilikili xali`q tiline wo`z ta`sirin tiygizip, dialektlik so`zlerdin` a`debiy tildin` normasi`na jaqi`nlasi`wi` haqqi`ndag`i` qag`i`ydani` usi`nadi`. So`zlikte xali`qti`n` awi`zeki so`ylew tilinin` wo`zgesheliklerine baylani`sli` frozeologizimler, idiomali`q so`zlerden wormalasti`ri`w ta`rtibi de qaralg`an. Bul so`zliktin` ja`ne bir wo`zgeshelik ta`repi so`zlikke a`sirese frozeologiyali`q dialektizmler de kiritilgen. Mi`sali`:

Ayag`i`na shen`gel uri`w - a`debiy tilde joli`na bo`get boli`w,

Gu`nayi` bar - a`debiy tilde jazi`g`i` bar,

jik ashi`w - a`debiy tilde bir na`rseni to`rkinin biliw,

so`zlikte woni` du`ziwshiler 1857-ji`li` qabi`l yetilgen jan`a alfavit ha`m orfografiya qag`i`ydalari`na su`yenedi. Sonday-aq du`ziwshiler ta`repinen so`zlikke yengizilmeytug`i`n to`mendegi so`zlerge de itibar qaratqan.

³⁸ Насыров. Д. С, Доспанов. О “Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлі”, Нөкіс Билим, 1983 ж 6-бет.

Birinshiden, qaraqalpaq tilinin` normasi` retinde qabi`l yetilgen so`zler (samal, shamal, i`rza, razi`)

Yekinshiden, wo`zine ta`n grammatikali`q wo`zgeshelikleri bar so`zler (kelin`, kelesiz, barasi`z, ju`resizler).

U`shinshiden, ka`sibiy so`zler ( su`wen, paxta, g`arbi`z, ju`weri).

To`rtinshiden, ko`p jasag`an yeskilik sawati` bar geypara jasi` u`lken adamlardi`n` tilinde ha`zirge deyin saqlani`p kiyati`rg`an kitabiy til elementleri (qoshlasali`, ko`riseli) ha`m tag`i` basqa.

Besinshiden, a`debiy dublelik baylani`slar (iret - ret, ko`sew kesew, sarqum, sarqi`m)

Bul dialektologiyali`q so`zliktin` 18-23 betleri sha`rtli tu`rde qi`sqarti`li`p ali`ng`an rayon, qala, awi`l atlari`na arnalg`an mi`sali`:

A`r – A`miwda`rya rayoni`,

Qi`li`sh – Qi`li`shbay,

Qt – Qi`tay,

Br – Beruniy,

By – Bybazar,

Iysh – Iyshan,

Mayem – Mayemgen,

Sar – Sarkop,

Shm – Shi`mam,

ha`m tag`i` basqa tu`rinde berlip, wol so`zliktin` 24-betinde 41 ha`ripten ibarat kirill a`lipbesi kiritilgen. Son` 25-betten 355-betge shekem so`zlik bo`limi kiritilgen.

Al, 355-397 betlerde D. S. Nasi`rov ta`repinen qaraqalpaq dialektologiyasi` haqqi`nda ilimiy ko`z-qaras pikirlerin “Qaraqalpaq tilinin` dialektleri „ dep atalg`an ilimiy maqalasi`nda berilgen.

Al, 398-400 betlerde so`zlikke paydalang`an ilimiy teoriyali`q a`debiyatlar dizimi berilgen bolsa, 401-bette so`zlikke paydalang`an a`debiy shi`g`armalar

kiritilgen. So`zlikte berilgen ayi`ri`m dialektlik so`zlikke itibar qaratami`z mi`sali`:

Aa`lam (A) - a`lem, barli`q jer. Won sakki`zmi`n` aa`lamg`a jayg`an (Mr. Qar.)

Abayda boli`w (A) – abayli` boli`w saq boli`w.

Abi`ni`w (A) – yen`terliw, wo`n`menlew. Wolar ko`zin ashi`p, tap ajag`asi` tirlip kiyati`rg`anday, woshaqti`n` basi`na abi`ndi`. (T. Qayi`pbergenov. Baxi`tsi`zlar 1971 j 116-bet)

Abi`rji` (A) – 1. muzdi`n` qatar aldi`nda bali`qshi`larg`a ten`izge aw sali`wg`a, bir-biri menen qatnas jasawg`a mu`mkinshilik bolmaydi`. Muz wo`z qa`ddine qaytqang`a deyingi waqi`t abi`rji` dep ataladi`. (Mr)

2. Albi`raw. Wo sendey abi`rji` qoti`r yemes (Mr)

Ag`ayinni (A) – ag`ayi`nli. Bul ag`ayi`nni jigit yedi. ( Shi`mbay rayoni` Shaqaman)

Ag`aran (A) – qati`q ma`nsinde. Dushshi` ag`arg`an bolsa, ag`aran a`kel (Drak Tir)

Ag`arg`andi` jazi`w (A) – Gu`bi pisiw. (m.r. Tik. Qar. Shege). Bul mi`sallar tykari`nan barli`g`i` (A) tu`rinde berlip, yag`ni`y qaraqalpaq tili arqa dialektke ta`n so`zler.

So`zlikte tilimizdin` qubla dialektke ta`n so`zler (Q) dep qi`sqarti`ri`li`p berilgen. Mi`sali`,

Aylanti`ra beriw ( Q ) – bir na`rseni wo`zine qarati`w, aylanti`ri`p bara beresen` ( A`r. Qi`ram).

Aqsham (A. q.) – kesh, tu`n. Paxta aqsham wo`tpey qag`an. ( T. r. ha`m)

Aqi`li` uwji` ( Q ) – barli`q woyi`, an`lawi` degendi an`latadi`. A`debiy tilde aqi`l-woyi`, aqi`li`, sanasi`.

Ala qamba / ala qamma (Q) – qawi`nni`n` tu`ri. Ju`zi mazali`, tu`ri sarg`i`sh qara, tuqi`mi` gu`rbektin` tuqi`mi`nday. Ba`ha`rde yegedi, gu`zde pisedi. (Tr. Dosp).

Apalaq-shapalaq (Q) – tez, shaqqan, ji`ldam degen ma`nilerdi an`alatadi`. Apalaqta-shapalaq keledi bir waqi`tta. ( Tr. Aq ). A`debiy tilde bul so`zdi`n` jubaylas so`zi gezlespeydi.

Arnapli`-yiyda` (Q) – jiydenin` tu`ri, japi`rag`i` kishkene, formasi`n` domalaq, jigildik, jiydeden u`lkenirek, mazali`. ( Br. Qaramani`).

Atlama (Q) – si`na. Temirdin` tisi ushi`n` iyiw yamasa ag`ashti` joni`w na`tiyjesinde islengen zat. (Tr. Br. A`r).

Ashaq (Q) – uzaq, ali`s jer. Birew ashaq barajaq. (Tr. Aqb).

Bul so`z to`rkini haqqi`nda so`zlikti du`ziwshiler to`mendegi pikirdi bildiredi. “Bul so`z wo`zinin` to`rkinin jergilikli tu`rkmen awi`zeki tilinen ali`wi`n` mu`mkin. Wol a`yyemgi tu`rkiy jazi`w yesteliklerinde acha – formasi`nda hal feyil yekenligi ko`rinedi. Asha so`zine ch affiksinin` ( feyil so`zlerden, atli`q, kelbetlik, ra`wish, so`z jasawshi`, wo`nimli affiksine ) qosi`li`p, ashaq ra`wishi ju`zege kelgen,,<sup>39</sup> dep ko`rsetedi.

Usi` so`zliktin` son`i`nda kiritilgen D. S. Nasi`rovti`n` “Qaraqalpaq tilinin` dialektleri,, degen atamdag`i` ilimiy maqalasi`nda bolsa, ilimpaz bir qatar bahali` pikirlerdi bayanlaydi`.

A`sirese, qaraqalpaq xalqi` haqqi`nda woni`n` 1970-1979 ji`llardag`i` xali`q sani`, qaraqalpaq milleti, milliy tili haqqi`nda ori`s ilimpazlari` N. A. Baskakov ha`m D. I. Samoylovich si`yaqli` ilimpazlardin`n` klassifikasiyasi` bul boyi`nsha miynetleri, Wo`zbekstannan si`rtta jasaytug`i`n` qaraqalpaqlar, wolardi`n` sani`, tilindegi assimilisiya qubi`li`si` haqqi`nda da aytadi`.

Soday-aq qaraqalpaq xali`qi`ni`n` tiykarg`i` ruwlari` olardi`n` tilinde ha`r birinde wo`zine ta`n dialektlik wo`zgesheliklerdin` bar yekenligi ko`rsetiledi. D. S. Nasi`rov qaraqalpaq tilinin` Arqa ha`m Qubla dialektlerin aji`rati`wg`a dialekt arali`q tiykarg`i` belgiler si`pati`nda fonetikali`q, morfologiyali`q, leksikali`q ayi`rmashi`li`qlardi`n` payda yetedi.

³⁹ Насыров. Д. С, Доспанов. О “Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі,, Нөкіс Билим, 1983 ж 50-бет.

Qaraqalpaq tili dialektlik sisteması'nıń du`zlisinde turaqlı ha`m izbe-izlik qubı`li slardı` payda yetedi. Al, D. S. Nası`rov ha`m W. Dospanovlar 1995-jı`li “Bilim,, baspasında ja`riyalag`an joqarı` woqı`w worı`nları` ushı`n arnalg`an “Qaraqalpaq dialektologiyası,, degen sabaqlıg`ında joqarı`da atap wo`tilgen so`zlik haqqında wonı`n a`hmiyeti boyı`nsha to`mendegi pikirlerdi bildiredi. “Bizler ta`repinen du`zilgen dialektologiyalıq so`zlik wo`z ishine qamtıg`an materiallar jag`ı`nan ha`r qı`yli. Wonı`n yen` baslı` deregi dialektologiyalıq jazı`wlar tiykari`nda dialektizm so`zlerden yesapqa ali`ng`an mi`sallar. Materiallardı`n puxtalıq penen saylanı`p ali`ng`an leksikalıq dialektizmde wonı`n reestr ushı`n iske asi`wg`a tiyisli bo`legin quraydı. Keltirilgen kategoriyalardı`n basqa dialektologiyalıq so`zliktin` adresi reestrlik so`z retinde geypara izertlewshilerdin` da`lillewleri boyı`nsha ko`rkem a`debiyat shıg`armaları`nan, baspa so`z materialları, folklordan paydalani`w mu`mkin,,⁴⁰

Ja`ne bir itibarlı ta`repi, bul so`zlikti du`ziwshiler ko`rkem shıg`armalardan dialektizmlerdi tan`lag`anda shayı`r yamasa jazı`wshı`nı`n qaysı` dialekt wa`kili yekenligine de itibar qaratılg`anı`n ko`remiz mi`sali: T. Qayı`pbergenov – Kegeyli royonı` wa`kili, S. Ziyawov ha`m K. Sultanovlar, Moynaq rayonı` wa`kili yekenligine itibar bergen.

Demek, so`zlikti du`ziwshiler wondag`ı` restrlik ali`ng`an so`zlerge bir ta`repleme yemes, al ha`r ta`repleme qatnas jasag`an.

Son`g`ı` waqı`tlarda du`zilgen dialektologiyalıq so`zlikler ha`m wolardı`n a`hmiyeti. G`a`rezsizlik ji`llari`nda qaraqalpaq leksikografiyasında tu`pkilikli wo`zgerisler ju`zege keldi. Wolardan yen` baslı`lari` si`pati`nda 2004-jı`li Qaraqalpaqstan baspasında shı`qqan Gu`listan Bekmuratovani`n “ Qaraqalpaq tilinin` Shomanay so`ylesimi ,, dep atalg`an miynet bolı`p yesaplanadı.⁴¹

Bul miynet 32-betten ibarat, avtordı`n “ Qaraqalpaq tilinin` Shomanay so`ylesimi ,, dep atalg`an bul miynetinde wonı`n Shomanay rayonı` aymag`ı`nan informatorlardan ji`ynalg`an materialları toparlarg`a bo`lingen.

⁴⁰ Насыров. Д. С, Доспанов. О “Қарақалпақ диалектологиясы,, Нөкіс Билим, 1995 ж 156-бет.

⁴¹ Бекмуратова Г. “Қарақалпақ тилинің Шоманай сөйлесими,, Нөкіс Қарақалпақстан, 2004 ж.

A` sirese, dialektizmlerdi fonetikalı`q, morfologiyalı`q ha`m grammatikalı`q jaqtan analizlegen.

G`a` rezsizlik ji`llari`nda wori`nlang`an dialektologiya tarawi`ndag`ı` izertlew jumi`slari`nan S. Shi`nnazarova ta`repinen qorg`alg`an “Qaraqalpaqstanni`n` Qanli`ko`l aymag`ı`ndag`ı` qaraqalpaqlardi`n` so`ylew tili wo`zgeshelikleri,, degen temadag`ı` kandidatlı`q jumi`si` boli`p esaplanadı`. Jumi`sti`n` son`i`nda Qanlliko`l qaraqalpaqlardi`n` tilinde ushrasatug`ı`n dialektlik yag`ni`y so`ylesimlik si`patqa iye so`zlerdin` qı`sqasha so`zligi berilgen. Wolardan ayri`mlari`na mi`sallar keltiremiz, mi`sali`:

Ag`a – so`ylesimde ininin` hayalı` ku`yewinin`, wo`z yerinin` jigit ag`asi`n ag`a dep ataydı`.

Ayti`mal – 1. Betashar da`stu`rindegi qosi`q,

2. *Naqi`l-maqal ha`m awi`z eki do`retpelerinin` kishigirim tu`ri.*

Aq-ko`k – miywe, jemis, ag`arg`an ma`nisinde.

Aqlap ketiwi – sali`ni`n` duri`sli` da`nlemewi.

Aqlaw – ha`klew ma`nisinde.

Aqi`ri` – bir bel topi`raq.

Ala buyrek – yeginnin` jarti`si` pisip, jarti`si` pispey qali`wi`.

Alag`awdan – jen`iltek minezli adam.

Alan` – bos jatqan jer.

Ali`m-sali`m - wolpi`-solpi` kiyiniw.

An`qi`ldaq shortan – shortan bali`qti`n` bir tu`ri.

An`i`z – buri`n yegilip son` yegilmey qalg`an jer.

At qara qaptal – wog`ada ko`p.

Atlama - wo`trikshi, lapgo`y.

Atshep – hayal adam ta`repinen kiyewinin` jaqi`nlari` menen birdey isimdegi adamlar.

Awsi`l – mallardi`n` tiline ha`m tuyag`ı`na shi`g`atug`ı`n jara.

Ashaw – azang`ı`, tu`ski, keshki mezgillerdin` uli`wmalı`q atamasi`.

A`je – 1. Jasi` u`lken kempir,

2. Qi`z apa.

A`l qi`zi`l – qi`p qi`zi`l.

A`l kelinshek – jas kelinshek.

A`lo`s – adamni`n` ko`zindegi nuqsan. A`lo`s – qi`yti`r.

A`spi – jarani`n` tu`ri.

A`sheko`y / atshoqay – su`tilmektin` tu`ri.

A`shirepi-a`njir – wog`ada qa`dirli.

A`wele bas – zi`yarat.

Baqa - sho`ke – kishkene balalar.⁴²

3.2. Kenimex qaraqalpaqlari` tili boyi`nsha du`zilgen so`zlik.

G`a`rezsizlik ji`llari`nda wori`nlang`an jumi`slardan itibarli`lari`nan biri bul – A. Pirekeeva ta`repinen wori`nlang`an “ Kenimex Qaraqalpaqlari` dialekti „<sup>43</sup> dep atalg`an kandidatli`q jumi`s ha`m “ Kenimex Qaraqalpaqlari` tilinin` geypara wo`zgeshelikleri„⁴⁴ ilimiy maqalalar toplami` boli`p yesaplanadi`.

Qaraqalpaq milleti wa`killeri tek Qaraqalpaqstanda g`ana yemes, al Qazaqstanni`n` ko`pshilik aymaqlari`nda, Wo`zbekstanni`n` Shi`mkent, Ferg`ana, A`ndijan, Qashqada`riya, Surxanda`riya, Buxara, Samarqand wa`layatlari` ha`m Afganstanda da woti`ri`qshi` xali`q si`pati`nda turmi`s keshirip ati`rg`anli`g`i`n ko`pshilik ilimiy a`debiyatlardan bilemiz.

Qaraqalpaqlardi`n` ko`pshilik bo`legi Nawayi` wa`layati`ni`n` Kenimex rayoni`nda da uzaq a`sirlerden berli jasap kelmekte. Wolar shegarali`q jaqtan Buxarani`n` sol Tu`slik bati`si`nda jaylasqan. Kenimex rayoni` tiykari`nan 1925-ji`llarda qazaq – qaraqalpaq rayoni` boli`p du`zilgen. G`a`rezsizlik ji`llari`nda rayonnan u`sh qaraqalpaq mektebi ashi`li`p, wonda qaraqalpaq balalari` ana tilinde ta`lim aladi`. Yag`ni`y qaraqalpaqsha ta`lim aladi`. Usi` Kenimex qaraqalpaqlari` tili boyi`nsha Amangu`l Pirekeevani`n` ilimiy jumi`slar ali`p barg`ani` bizge ma`lim.

⁴² Шынназарова С. Қарақалпақстанның Қанлықөл аймағында қарақалпақлардың сөйлеу тили өзгешелikleri Нөкис, 2009-жыл, (канд дисс) 145-бет.

⁴³ Пирекеева А. Конимех қарақалпақлари шеvasи. Нукус, 2012 (номз. дисс. автореф.)

⁴⁴ “Кенимех Қарақалпақлары тилиниң гейпара өзгешелikleri,, Нөкис Қарақалпақстан, 2010 ж.

A. Pirekeeva ha'm S. Shi`nnazarovlardi`n` basshi`li`g`i`nda 2009-2010 ji`llari` usi` aymaqta dialektologiyali`q a`meliyatta Instituti`mi`zdi`n` Qaraqalpaq tili ha'm a`debiyati` fakultetinin` ziyrek talabalari` aymaqta boli`p bir qatar materiallar ji`ynadi` ha'm oni`n` juwmag`i` retinde ilimiy maqalalar ja`riyaladi`. Toplamni`n` son`i`nda Kenimex qaraqalpaqlari`ni`n` janli` awi`zeki so`ylew tilinen ji`ynalg`an materiallar tiykari`nda qi`sqasha so`zlik du`zilgen. Bul so`zlik qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasi`ni`n` g`a`rezsizlik ji`llari`nda ja`riyalang`an so`zliklerden biri boli`p yesaplanadi`. Ilimiy toplam son`i`nda berilgen so`zlikten mi`sallar keltiremiz, mi`sali`:

Ag`i` – ma`yektin` ag`i`wzi`.

Ag`i`p bermew – tez aqpaw. Mi`na shaynek ag`i`p bermeydi.

Ay bar – aybat. Aybari`nan qorqi`p qabag`an iyt u`yine kirip ketken.

Ayaq jalan` – jalan` ayaq. Ayaq jalan` ju`rme.

Aytuw – shaqi`ri`w. Jalg`asti` ayti`p jiberesen` be?

Aq tigus – aq sabaq. Aq ko`ylekti aq tigus penen tigemiz.

Alti`nshi` sabaq – alti`nshi` ku`n, shembi ku`n.

An`i`raw – an`qi`ri`pti`. Yeshek aqi`rapti`.

Arwaq - wo`li. Arwaq bayi`may, tiri bayi`maydi`.

Apan – qudi`qti`n` awzi`.

Aptaba – quman.

Awjar – ha`wjar.

Awi`sti`ri`w – almasti`ri`w. Kiyimin`di awi`sti`ri`p qoy.

Awi`zberk – woraza tutqan adam.

Astaxtay – astaxta.

Atala – awqat tu`ri. Undi` quwi`ri`p atala qi`li`nadi`.

Ashshi` uwi`z – si`yi`rdi` yen` birinshi sawg`anda shi`g`atug`i`n su`t.

A`birjime – qi`ynalmaw. Bir men ushi`n a`birjime.

A`were bolmaw – zaya bolmaw. Tawar a`were bolmasi`n.

A`n`gime - a`n`gime, sa`wbet. A`n`gimelesip woti`rdi`q.

A`tirep - a`tirap. A`tirep qaran`g`i`li`q.

Babay – g`arri` adamg`a ayti`ladi`. Bizin` babaydan baslani`p qatnas u`zilip ketken.

Badrin` – qi`yar.

Baspa – suw qaynatatug`i`n shaynek.

Bas jalan` – jalan` bas.

Ba`rek – pelmen tag`ami`.

Birinshi sabaq – birinshi ku`n.

Boz jer – tazadan ashi`lg`an jer.

Bosi`n – bolsi`n. Amanli`q bosin`.

Buji` – maldi`n` juwan ishegine wo`kpe, bawi`rdi` maydalap sali`p pisirilgen tag`am.

Buwa – ata. Buwasi` repressiyag`a ushi`rag`an.

Buxara oqi`w – Buxarada woqi`di` u`lken qi`zi`m. Buxara woqi`di`.

Demek, so`zlikte Kenimex qaraqalpaqlari` tilinde ushi`rasatug`i`n usi` si`yaqli` so`zler reestrge ali`ni`p, son` woni`n` a`debiy tildegi ma`nisi, al wonnan keyin sol aymaq materiallari` tiykari`ndag`i` mi`sallar jaylasti`ri`lg`an.

JUWMAQ

Dialektlik soʻzler qaraqalpaq tili leksikasi`ni`n` belgili boʻlegin quraydi`. Leksikologiya iliminde dialektlik soʻzler argotizmler, jargonlar, ka`sibiy soʻzler ha`m terminler menen bir qatarda dialektlik soʻzlerdi sheklengen si`patqa iye leksika qurami`nda izertleydi.

Haqi`yqati`nda da dialektlik soʻzler bul – aymaqli`q jaqtan sheklengen xarakterge iye soʻzler boli`p yesaplanadi`.

Bizin` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`z til ilimindegi dialektlik soʻzler, soni`n` ishinde dialektlik leksikografiya yag`ni`y dialektlik soʻzler ha`m wolardi`n` du`ziliw prinsipleri, dialektologiyali`q soʻzlikke reestr si`pati`nda ali`ng`an til birlikleri, wolardi` tan`law, a`debiy til normasi`nan wo`zgesheligi, bu`gingi ku`nge shekem qaraqalpaq til biliminde, dialektologiya tarawi`nda baspadan ja`riyalang`an jumi`slarg`a arnaladi`.

Bakalavr pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zdi`n` temasi` “Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasi` ha`m woni` a`meliyatta paydalani`w,, dep ataladi`.

Jumi`s quri`li`si` boyi`nsha u`sh bo`limnen turadi`. Woni`n` uli`wma si`patlamasi` bo`liminde tiykari`nan temani`n` aktualli`g`i`, izertlew din` obekti ha`m predmeti, jumi`sti`n` maqseti ha`m wazi`pasi`, izertlew metodlari` ha`m usi`llari`, izertlew na`tiyjelerinin` teoriyali`q ha`m a`mleiy a`hmiyeti, izertlew jumi`si`ni`n` jan`ali`g`i`, quri`li`si`, wori`nlang`an miynetin` tiykarg`i` na`tiyjeleri si`yaqli` ma`seleler soʻz etiledi.

Jumi`sti`n` uli`wma si`patlamasi`nan keyingi bo`lim kirisiw dep ataladi`. Wonda dialekt, so`ylesim wa`killeri, dialektologiyag`a baylani`sli` terminler analizlendi, tu`rkiy tillerinde qaraqalpaq til biliminde dialektologiyali`q leksikografiya, woni`n` qa`liplesiwi ha`m rawajlani`wi` jollari` menen birgelikte bul leksikografiyani`n` a`meliyatta paydalani`w ma`seleleri de bayanlanadi`.

Pitkeriw qa`nigelik jumi`si` 3 baptan ibarat boli`p, woni`n` I-babi` “Qaraqalpaq dialektologiyasi`ni`n` qa`liplesiwi,, dep ataladi`. Wol o`z qurami`nda yeki toparg`a bo`lip u`yrenildi.

I-bapti`n` I-bo`limi qaraqalpaq dialektologiyasi`ni`n` qa`liplesiwinde rus ilimpazlari`ni`n` xi`zmetine arnaladi`. a`sirese rus ilimpazi` N. A. Baskakovti`n` tek dialektologiya tarawı`nda yemes, al uli`wma qaraqalpaq til bilimin rawajlandi`ri`wdag`i` qosqan u`lesleri de so`z yetilgen. N. A. Baskakovti`n` qaraqalpaq tilinı`n` dialekt ha`m so`ylesimlerinin` teoriyalı`q jaqtanda u`yrenilip, woni` dialektlerdi (arqa-bati`s, qubla-shi`g`i`s) dep yeki toparg`a bo`lip qarasti`ri`li`wi`, shet yelli ilimpaz Stefan Vurmni`n` (Qon`i`rat, Qarasaqal, Shayi`x Abbaz dialektleri) dep u`sh toparg`a bo`lgenligi rus ilimpazlari`nan E. D. Polivanov ha`m S. E. Malovlardi`n` Qaraqalpaqstanda boli`p bir qansha dialektologiyalı`q materiallardı` jı`ynag`anli`g`i`, a`sirese, wolardi`n` baspa so`zde ja`riyanlang`anli`g`i` ha`m bu`gingi qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası`ndag`i` a`meliy a`hmiyetligi si`yaqli` ta`repleri so`z yetildi.

I-bapti`n` II-bo`limi “Jergilikli ilimpazlardi`n` dialektologiya tarawi`ndag`i` miynetleri,, dep ataladi`. Bul bo`limde jergilikli ilimpazlardan professor D. S. Nasi`rovti`n` doktorli`q jumi`si`ni`n`, al professor O. D. Dospanovti`n` kandidatli`q jumi`si` da, doktorli`q jumi`si` da dialektologiya iliminin` tu`rlishe mashqalalari`na arnalg`anli`g`i`n, qubla dialektinin` fonetikalik`q wo`zgeshelikleri Oraziq Bekbawlovti`n` ilimiy jumi`si`nda, X. Hamidov Buxara qaraqalpaqlari`ni`n` tilindegi dialektlik wo`zgeshelikleri haqqi`nda jazilg`an maqalasi`, Turg`anbay Begjanovti`n` “Qaraqalpaq tilinin` Moynaq govori`ni`n` leksikasi`, boyi`nsha jumi`sti` qorg`ag`anli`g`i`, al g`a`resizlik ji`llari`nda B. Qurbanbaeva, S. Shi`nnazarova ha`m A. Pirekeevalar qaraqalpaq tili dialekt ha`m so`ylesimleri ma`selesinde bir qatar ilimiy jumi`slar ali`p barg`anli`g`i`, al izleniwshi G. Bekmuratova wo`z monografiyasi`nda qaraqalpaq tilinin` Shomanay so`ylesimi, yag`ni`y Shomanay rayoni`nda jasaytug`i`n qaraqalpaqlardi`n` aymaqli`q xarakterge iye so`zlerden qisqasha so`zlik du`zip, woni`n` tillik wo`zgesheliklerine itibar qaratqanli`g`i` so`z yetiledi.

II-bap “Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası`ni`n` wo`zgeshelikleri,, dep ataladı`. Bul tiykarg`i` bo`limindegi bap wo`z ishine 4 toparg`a bo`lip u`yrenildi. Woni`n` birinshi bo`liminde dialektolog rus milletinen bolg`an ilimpaz N. A.

Baskakovti`n` “qaraqalpaq tili,, I-tomi`nda (dialektologiya boyi`nsha materiallar) dep atalg`an miynetinde dialektlik so`zlerdin` beriliwi, tekstlerdin`, informatorlardi`n`, jaylasti`ri`li`w ta`rtibi, qaraqalpaq dialektlik leksikografiyası`ndag`i` birinshi adi`m ha`m ta`jiriybe yekenligi ayti`lg`an.

Usi` bapti`n` yekinshi bo`limi Ilimler akademiyası`ni`n` xi`zmetkerleri W. Dospanov, T. Beketov ha`mde Sh. Ka`rimxojaevlar ta`repinen du`zilgen so`zlik wog`an pikir beriwshilerdin` ko`z-qarasları` jetiskenlik ha`m basqa da ta`replerine sholi`w jasaldi`.

Usi` yekinshi bapti`n` u`shinshi bo`liminde T. Begjanov ta`repinen du`zilgen so`zlikke toqtap wo`tildi. Turg`anbay Begjanovti`n` ilimiy jumi`si` da qaraqalpaq tilinin` dialektologiyası`na, soni`n` ishinde Moynaq xali`qi`ni`n` so`ylew tilindegi dialektlik wo`zgesheliklerge arnali`p, bul bo`limde ol ta`repinen du`zilgen so`zliklerge mi`sallar keltirilip, lingvistikali`q jaqtan analizlendi.

Ekinshi bapti`n` to`rtinshi bo`limi “Dialektlik so`zliklerde materiallardi`n` beriliwi,, dep atali`p, bunda dialektologiyali`q so`zliklerge so`z tan`lawda reestr si`pati`nda ali`ng`an so`zliklerge qoyi`latug`i`n qatan` talaplar itibarg`a ali`ndi`.

III-bap “D. S. Nasi`rov ha`m W. Dospanovlar ta`repinen du`zilgen dialektologiyali`q so`lik,, dep ataladi`. Bul bap wo`z ishinde yeki bo`limnen turadi`. D. S. Nasi`rov ha`m W. Dospanovlar ta`repinen 1983-jı`li` Qaraqalpaqstan baspası`nan ko`lemli so`zlik ja`riyalandi`. So`zlikke 6000 nan aslam so`zler reestr si`pati`nda kirgizilgen. Jumi`sta bul so`zlikke lingvistikali`q jaqtan analiz islendi.

Usi` bapti`n` birinshi bo`limi g`a`rezsizlik ji`llari`nda yag`ni`y qaraqalpaq til biliminde son`g`i` waqi`tlarda ja`riyalang`an so`zliklerge mi`sallar keltirildi. Atap aytqanda, G. Bekmuratova ha`m S. Shi`nnazarovalar ta`repinen du`zilgen so`zliklerge mi`sallar keltirilgen.

Al, u`shinshi bapti`n` ekinshi bo`limi “Kenimex qaraqalpaqları` tili ,, boyi`nsha du`zilgen so`zlikke arnalg`an. Bul bo`limde Kenimex qaraqalpaqları` tili boyi`nsha A. Pirekeeva ta`repinen izertlew jumi`si`ni`n` ali`p barg`anli`g`i` ha`m avtorlar ja`ma`a`tinin` “Kenimex qaraqalpaqları` tilinin` geypara

wo`zgeshelikleri,, degen ( 2010 j. ) atamadag`i` ilimiy maqalalar toplami`ni`n` son`i`nda so`zliktin` beriliwi haqqi`nda pikirler ayti`ldi`. Bul so`zlikten tiyislisinshe mi`sallar keltirildi.

Juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasi` bul – qaraqalpaq dialektleri haqqi`nda, so`ylesimleri boyi`nsha bahali` mag`li`wmatlar beredi. Woni` a`meliyatta duri`s paydalana ali`w, a`sirese uli`wma bilim beriw mektepleri, ka`sip wo`ner kolledjleri ha`m Akademiyali`q lisey woqi`wi`shi`lari`na so`zlikler menen islesiwde tilimizdegi dialektlik so`zlerdin` parqi`n u`yretiwde u`lken a`meliy a`hmiyetke iye dep yesaplaymi`z.

PAYDALANILGAN ADEBIYATLAR

1. Gak V. G. "Liksikografiya lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar", M 1990 g.
2. Yuldashev A. "Printsipy sostavleniya tyurksko-russkix slovarey", M. 1972 g
3. Madvaliev O. "Wzbek liksikorafiyasi tarixidan,, "Wzbek tili va adabiyoti,, Toshkent 2008 y.
4. Dospanov O. "Qaraqalpaq aymaqlıq leksikografiyası,, No`kis, Karakalpaqstan 2008 jıl
5. Baskakov N. A. Karakalpakskiy yazık (materialı po dialektologii tom I) M. 1951 g.
7. Polivanov E. D "Nekotorie foneticheskie osobennosti karakalpakskogo yazıka,, sb. Xorezmskoy ekspeditsiy Tashkent, 1933 g.
8. Sokolov.. A. A "Materialı po karakalpakskomu yazıku, literaturı i istorii,, Turtkul` 1934 g.
9. Nasırov D. S, Dospanov O. "Qaraqalpaq dialektologiyası,, No`kis, Bilim, 1995 j.
10. Da`wletov A. Qudaybergenov M. "Qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler,, No`kis, 2001 j.
11. Nasırov D. S. "Stanovlenie karakalpakskogo obshenorodnogo razgovornogo yazıka i ego dialektnaya sistema,, Nukus 1976 g.
12. Nasırov D. S. "Dialektı karakalpakskogo yazıka i ix osnovnie osobnnosti,, O`zAQQB, Xabarshısı jurnalı. 1976 g.
13. Berdimuratov E. "Ha`zirgi qaraqalpaq tili leksikologiyası,, No`kis 1994 j.
14. Dospanov O. "Dialektı karakalpakskogo yazıka i ix osnovnie osobennosti,, O`ZİAQQB Xabarshısı jurnalı. 1966 g № 1, Ob izichenii dialektov karakalpakskogo yazıka Voprosı dialektologii tyurkskix yazıkov. Frunze 1968 j

15. Nasirov D. S, Dospanov O. "Qaraqalpaq dialektologiyası,, No`kis, Bilim 1995 j.
16. Begjanov T. "Qaraqalpaq tili dialektologiyasının` ma`selelerinen,, No`kis 1971 j.
17. Bekbawlov O. "Qaraqalpaq tilinin` tu`slik dialektinin` fonetikalıq o`zgeshelikleri,, Tashkent 1966 j.
18. Hamidov H. "Buxara qaraqalpaqlarının` tili boyınsha bayqawlar,, O`ZİAQQB Xabarshısı jurnalı, No`kis 1964 j.
19. Qurbanbaeva B. "Qoraqalpoq tili janubiy dialektining swz yasalish va morfologik xusisiyatlari,, Nukus 2008 y.
20. Bekmuratova G. "Qaraqalpaq tilinin` Shomanay so`ylesimi,, No`kis, Bilim 2004 j
21. Shınnazarova S. "Qoraqalpog`istonning Qonlikwl hududidagi qoraqalpoqlarning nutqidagi hususiyatlari,, Nukus 2009 y
22. Pirekeeva A. "Kenimex qaraqalpaqları shevasi,, No`kis 2012 j.
23. Baskakov N. A. "Karakalpakskiy yazık,, I-tom M-L. Nauka 1951 g.
24. Niyazov A. "Sostavlenii dialektologicheskogo slovary a atlasa karakalpakskogo yazıka,, Sb. "Voprosı dialektologii tyurkskix yazıkov,,. Frunze, İlim, 1968 g.
25. Baskakov N. A. "Kratkiy yazık po rukopisi U. Dospanova, B. Beketova, Sh. Karimxodjaeva. Dialektologicheskij slovarı karakalpakskogo yazıka,, 1969 g.
26. Begjanov T. "So`zlerdin` semantikalıq toparı qaraqalpaq tili boyınsha izertlewler,, No`kis, Qaraqalpaqstan, 1971 j.
27. Musaev K. M. Otvıv o "Dialektologicheskome slovarı karakalpakskogo yazıka,, 1969 g.
28. Mahmutova L. T. "O printsipax sostavleniya tatarskogo dialektologicheskogo slovary,, Vaprosı dialektologicheskix yazıkov. Kazan, 1960 g.
29. "Wzbek xalq shevalari lug`ati,, Toshkent Fan, 1971 y. 206-233 betlar.

MAZMUNI’:

Jumisti’n’ uliwma si’patlamasi’	3
Kirisiw	5
I-BAP. Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasının` qa`liplesiwi	
1.1. Qaraqalpaq dialektologiyasının` qa`liplesiwinde rus ilimpazlarının` xızmeti	11
1.2 Jergilikli ilimpazlardın` qaraqalpaq dialektologiyası tarawınadag`ı miynetleri	14
II-BAP. Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasının` o`zgeshelikleri	
2.1 N. A. Baskakovtın` “Qaraqalpaq tili,, (I-tom) miynetine sholıw jasaw. . . .	17
2.2 O. Dospanov, B. Beketov ha`m I. Ka`rimxojaevlardın` dialektlik leksikografiyag`a qosqan u`lesi	22
2.3 T. Begjanov ta`repinen du`zilgen so`zlik	25
2.4 Dialektlik so`zlerde materiallardın` beriliwi	28
III-BAP. D. S. Nasirov ha`m O. Dospanovlar ta`repinen du`zilgen dialektologiyalıq so`zlik	
3.1 Son`g`ı waqıtlarda du`zilgen dialektologiyalıq so`zlikler ha`m olardıń a`hmiyeti	35
3.2 Kenimex Qaraqalpaqları tili boyınsha du`zilgen so`zlik	42
Juwmaqlaw	45
Pydalang`an a`debiyatlar	49
Qosimshalar	